

Vilnius
University

UNIwersytet Wileński
Wydział Filologiczny
Instytut Języków i Kultur Regionu Bałtyckiego
Centrum Skandynawistyczne

Karolina Slotvinska

**Sposoby konceptualizacji SUMIENIA w języku litewskim
(na podstawie danych tekstowych)**

Praca magisterska

Promotor: prof. dr Kristina Rutkovska

2023

Wilno

Karolina Slotvinska, *Sposoby konceptualizacji SUMIENIA w języku litewskim (na podstawie danych tekstowych)*. Praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr Kristiny Rutkovskiej, Uniwersytet Wileński, Wydział Filologiczny, Instytut Języków i Kultur Regionu Bałtyckiego, Centrum Skandynawistyczne, 2023.

Słowa kluczowe: etnolingwistyka kognitywna, językowy obraz świata, dane tekstowe, koncept, sumienie, postawa moralna.

ABSTRAKT

Celem niniejszej pracy jest opis utrwalonego w języku litewskim obrazu SUMIENIA oraz pokazanie sposobów jego kategoryzacji i konceptualizacji, skupiając się głównie na współczesnym rozumieniu tego pojęcia. Podstawę do badań stanowiły konteksty wyekscerpowane z dyskursu publicystycznego Korpusu Współczesnego Języka Litewskiego, Litewskiego Korpusu Mediów Internetowych oraz portalu społeczności internetowej Facebook. Badanie jest oparte na metodzie etnolingwistyki kognitywnej, zakładającej związki między poświadczeniami językowymi a myśleniem i percepcją. W pracy zastosowano metodologię językowego obrazu świata. Zostały wyodrębnione najbardziej charakterystyczne cechy semantyczne SUMIENIA, ujęte w opisie fasetowym.

SPIS TREŚCI

WSTĘP.....	5
I. CZĘŚĆ TEORETYCZNA.....	9
1. Język a kultura. Założenia teoretyczne i inspiracje etnolingwistyki kognitywnej.....	9
2. Stan badań nad rozumieniem sumienia.....	11
2.1. Sumienie (<i>conscience</i>) w badaniach anglojęzycznych.....	12
2.2. Sumienie w badaniach polskojęzycznych.....	13
2.3. Sumienie (<i>sąžinė</i>) w badaniach litewskojęzycznych.....	15
3. Metodologia i wybór materiału.....	16
II. CZĘŚĆ MATERIAŁOWA.....	20
1. Teologiczne, filozoficzne i psychologiczne podstawy sumienia.....	20
2. W kręgu etymologii litewskiego wyrazu <i>sąžinė</i>	22
3. SUMIENIE w słownikach języka litewskiego.....	25
4. Analiza danych tekstowych.....	30
4.1. Podmiot SUMIENIA.....	31
4.2. Właściwości SUMIENIA.....	33
4.3. Pochodzenie SUMIENIA.....	36
4.4. Kolekcje.....	37
4.5. Opozycje.....	38
4.6. Czynności SUMIENIA.....	41
4.7. SUMIENIE jako obiekt działań.....	43
4.8. Władza.....	46
4.9. SUMIENIE jako przyczyna przeżyć (<i>stimulus</i>).....	47
4.10. Lokalizacja.....	48
WNIOSKI.....	49
BIBLIOGRAFIA.....	50
WYKAZ ŹRÓDEŁ.....	53

SANTRAUKA	55
SUMMARY	56

WSTĘP

Aktualność tematu. Stany etyczne i emocjonalne, które są ściśle powiązane z zagadnieniem sumienia, stanowią integralną część postaw i zachowań zarówno jednostki, jak też społeczeństwa. Mówienie o sumieniu i ujawnienie jego istoty jest zatem kluczowe dla harmonijnego rozwoju relacji intra- i interpersonalnych, zwłaszcza w okresie przełomowych wydarzeń historycznych. W dobie obecnej można zaobserwować szczególnie dynamiczny charakter systemu aksjologicznego. Zakładamy więc, że analiza konceptu SUMIENIA¹ z perspektywy etnolingwistycznej ukaże nie tylko jego strukturę semantyczną i utrwalone w społeczeństwie sposoby postrzegania tej wartości etycznej, ale także dostarczy wglądu w strukturę norm moralnych zakorzenionych w świadomości współczesnego człowieka.

W litewskich badaniach naukowych aspekt sumienia był analizowany bardziej z perspektywy filozoficznej, teologicznej, historycznej (Narbekovas, Obelenienė 2007, Menčėnkovas 2019, Čiurinskas 2020), psychologicznej (Paškus 2009), pedagogicznej (Vaicekauskienė 2003), prawniczej (Juškevičius 2007), literaturoznawczej (Barkutė 2017, 2019). Dotychczasowe litewskie prace językoznawcze natomiast skupiały się na historycznym ukształtowaniu się znaczenia pojęcia (Pociūtė 2008) oraz sposobach metaforyzacji sumienia w języku litewskim i angielskim (Stanelytė 2015), brak natomiast opisu językowych sposobów określania, konceptualizacji SUMIENIA. Dlatego niniejsza praca może nie tylko dostarczyć cennych spostrzeżeń na temat określonego obrazu świata i ram aksjologicznych danej wspólnoty językowej, ale też przyczynić się do rozwoju myśli kognitywnej w litewskim językoznawstwie. Ze względu na złożoność pojęcia praca będzie miała charakter częściowo interdyscyplinarny, dlatego może być przydatna także dla przedstawicieli antropologii, filozofii, socjologii i innych nauk.

Obiektem badawczym niniejszej pracy są sposoby konceptualizacji SUMIENIA języku litewskim.

Cel pracy: zanalizowanie metodą etnolingwistyki kognitywnej konceptu SUMIENIA i jego językowych implikacji oraz pokazanie, jaką wiedzę i doświadczenia przedstawiciele litewskiej wspólnoty językowo-kulturowej wiążą z jednostkami leksykalnymi określającymi tę wartość etyczną, a więc jak to pojęcie jest kategoryzowane i konceptualizowane. Szczególna uwaga poświęcana zostanie współczesnemu litewskiemu rozumieniu badanego pojęcia, rekonstruowanego

¹ Wersalikami wyraz jest zapisywany wówczas, gdy jest mowa o koncepcie (ujęcie stereotypowe), opartym na wizji zbiorowej badanego pojęcia, zaś małą literą i kursywą będą wyodrębniane leksemy.

na podstawie współczesnych użycí wyrazu, uwzględniając tło historyczne w rozwoju znaczenia w celu ukazania zmian zachodzących w jego semantyce.

Zadania:

1. Zapoznanie się z literaturą naukową z zakresu etnolingwistyki kognitywnej, dostosowanie istniejącej metodologii do stawianego w niniejszej pracy celu; uwzględnienie badań innych dyscyplin naukowych na ten temat.
2. Analiza hasła *sumienie* i jego derywatów w litewskich źródłach leksykograficznych oraz przegląd istniejących etymologii badanego pojęcia.
3. Wyselekcjonowanie z danych korpusowych, publicystycznych oraz internetowych jednostek językowych istotnych dla konceptualizacji SUMIENIA.
4. Analiza pozyskanych danych i ich opis w ujęciu fasetowym.
5. Ustalenie językowych sposobów konceptualizacji SUMIENIA.

Material stanowią konteksty użycia słowa *sumienie* i jego derywatów wyeksцерpowane z: 1) dyskursu publicystycznego Korpusu Współczesnego Języka Litewskiego (lit. *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas*); do analizy wybrano blisko 400 kontekstów z części publicystycznej korpusu, zawierającej w sumie 9005 użycí słowa *sumienie* i jego form; 2) Litewskiego Korpusu Mediów Internetowych (lit. *Lietuviškas interneto žiniasklaidos tekstynas*), zawierającego dane najnowsze z lat 2020–2021 (ogółem 227 kontekstów); 3) portalu społeczności internetowej Facebook (około 100 kontekstów wybranych w sposób ręczny). Na wstępnym etapie pracy sięgnięto również do litewskich źródeł leksykograficznych (ogółem 13 słowników) w celu rekonstrukcji pola leksykalno-semantycznego i etymologii pojęcia. Przejrzano również 111 przykładów pochodzących z ilustracji słownikowych. Ogółem analizie poddano 838 kontekstów użycia badanego pojęcia.

Metodologia. W pracy stosowana jest metodologia etnolingwistyki kognitywnej, która bada znaczenia słów w oparciu o ich kontekst kulturowy oraz dokonuje rekonstrukcji pojęciowych reprezentacji. Język w tym wypadku jest postrzegany i badany nie tylko jako środek komunikacji w społeczeństwie, ale także jako składnik kultury. Kognitywistyczne badania konceptualizacji świata zakładają związki między poświadczeniami językowymi a myśleniem i percepcją. Koncept SUMIENIA zbadany zostanie zatem na podstawie współczesnych danych korpusowych z wykorzystaniem danych leksykograficznych oraz poddany analizie fasetowej, służącej wydobyciu podstawowych cech semantycznych, charakteryzujących badany obiekt z określonej perspektywy. Punkt wyjścia stanowi więc analiza tekstologiczna.

Podstawowe pojęcia stosowane w pracy:

Językowy obraz świata (JOS) – jedno z głównych pojęć w językoznawstwie o kierunku etnolingwistycznym, definiowane jako „różnie zwerbalizowana interpretacja rzeczywistości, dająca się ująć w postaci zespołu sądów o świecie” (Bartmiński 2019: 5).

Koncept – rozumiany jako zespół mentalnych obrazów przedmiotów lub zjawisk w rzeczywistości, na który składa się „szerszy zespół cech niż na „pojęcie”, tworzy go bowiem treść nie tylko poznawcza, lecz także emotywna i pragmatyczna, oparta na indywidualnym i społecznym doświadczeniu ludzi” (Bartmiński, Chlebda 2013:71).

Faseta – kategoria semantyczna, należąca do głównego instrumentarium etnolingwistyki kognitywnej; termin przejęty przez etnolingwistów za Anną Wierzbicką: „cechy jako „porcje informacji” w strukturze kognitywnej układane są w „skrzynki” zwane przez Wierzbicką fasetami (...), a ich dobór i uporządkowanie tworzy strukturę kognitywną pojęcia” (Niebrzegowska-Bartmińska 2018: 269); zmodyfikowana przez etnolingwistów lubelskich i rozumiana też jako „grupa klas odpowiadających jakiejś wspólnej charakterystyce” (Bartmiński 2020: 92). Przykładowo mogą to być: wygląd, czynności, kolekcje, opozycje, lokalizacja etc.

Definicja kognitywna – narzędzie opisu znaczenia w ujęciu etnolingwistycznym, które w odróżnieniu od definicji np. taksonomicznej cechuje otwartość znaczenia i brak odwołania do wiedzy naukowej. Skupia się ona na sposobie pojmowania przedmiotu (zjawiska) przez określoną wspólnotę językową. „Definicja ta ma nie tyle odpowiadać na pytanie „co znaczy X”, lecz „jak ludzie rozumieją X” (Niebrzegowska-Bartmińska 2007: 24).

Tekst – w tej pracy przyjmowana jest zasada zgodna z podanymi przez autorów podręcznika „Tekstologia”, świadcząca o tym, że „warunek wstępny bycia tekstem to komunikatywna samowystarczalność i „zwieńczenie” (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009: 45). W pełni komunikatywnym tekstem może więc być też samo zdanie, „kiedy zostaje rozpoznana i przypisana mu intencja, z jaką zostało przez kogoś powiedziane” (Tamże: 48).

Struktura pracy. Praca składa się ze Wstępu, w którym przedstawiono cele, zadania, materiał, założenia metodologiczne pracy, znaczenie i aktualność badania; Części teoretycznej, której treść ma na celu omówienie założeń teoretycznych badania, zastosowanej metodologii, stanu badań nad pojęciem sumienia; Części materiałowej, zawierającej etymologię badanego pojęcia, analizę znaczeń słownikowych, opis fasetowy SUMIENIA i przedstawienie sposobów jego konceptualizacji;

Wniosków na podstawie dokonanego badania z ukazaniem również perspektywy badawczej;
Bibliografii; Wykazu źródeł; Streszczeń w języku litewskim (*Santrauka*) i angielskim (*Summary*).

I. CZĘŚĆ TEORETYCZNA

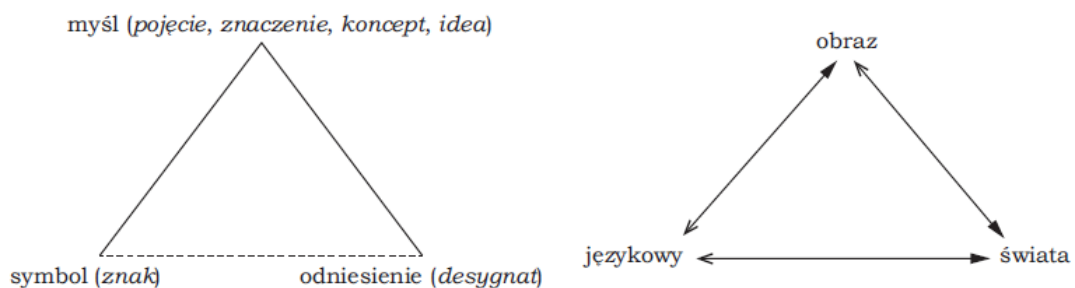
1. Język a kultura. Założenia teoretyczne i inspiracje etnolingwistyki kognitywnej

Relacja języka i kultury należy do jednych z zasadniczych przedmiotów zainteresowania i powstałych na tej podstawie kwestii dyskusyjnych wielu dyscyplin naukowych, przede wszystkim językoznawczych. Współoddziaływanie oraz styczność tych dwóch niezwykle istotnych wytworów społeczeństwa zajmuje niemal centralne miejsce również w etnolingwistyce, która ma swoje początki w XIX-wiecznej antropologii Johanna Gottfrieda Herdera i Wilhelma von Humboldta, a od XX wieku staje się przedmiotem badań różnych szkół naukowych: amerykańskiej (Edwarda Sapira i Benjamina Lee Whorfa, twórców tzw. hipotezy Sapira-Whorfa o relatywizmie językowym, polegającym na powiązaniu typu kultury z typem języka), rosyjskiej (Nikity Tołstoja), odnoszącej się do tradycji moskiewsko-tartuskiej szkoły strukturalno-semiotycznej, oraz polskiej (głównie Jerzego Bartmińskiego), nawiązującej do kognitywizmu, aksjolingwistyki (por. Bartmiński 2020: 81).

Mimo że hipoteza o relatywizmie językowym została wyłoniona w XX wieku, językoznawstwo dwudziestowieczne postrzegane jest raczej jako głównie strukturalistyczne (koncepcja Ferdinanda de Saussure'a), patrzące na język „jako na autonomiczny system znaków dowolnych, niezależny od tych wszystkich czynników pozajęzykowych, które zwykliśmy nazywać kulturą” (Łozowski 2014: 158). Natomiast przedstawiciele dziedzin etnolingwistyki od tzw. klasycznych językoznawców odróżnia właśnie holistyczne podejście do języka: następuje więc przekierowanie badań z opisu systemu językowego na ustalenie sposobów funkcjonowania języka. Taka pozycja znajduje potwierdzenie również w opinii wybitnego językoznawcy kognitywisty Ronalda Langackera: „Nie przyjmuję (...) strukturalistycznego stanowiska jakoby elementy językowe czerpały swoje znaczenie wyłącznie z zajmowanych pozycji w systemie opozycji. (...) Na przykład, o znaczeniu danej jednostki leksykalnej nie da się wiele ciekawego powiedzieć na zasadzie ustalania samych relacji systemowych, w jakich ta jednostka pozostaje w stosunku do innych jednostek (...). Równie ważne – i bez wątpienia bardziej fundamentalne – jest zadanie podania znaczenia jednostki leksykalnej w kategoriach zawartości konceptualnej i obrazowania” (Cyt. za Łozowski 2014: 159–160).

Kognitywiści, których jednym z charakterystycznych przedmiotów badań są sposoby konceptualizacji świata, dostrzegają „związki nie tylko między językiem a ludzką naturą i kulturą, ale także między językiem a myśleniem i percepcją. (...) Kognitywistów interesuje również dynamiczny charakter konceptualizacji i dogłębne badania w zakresie semantyki” (Guzik 2006: 273).

Renata Grzegorzczkova (2015: 8–9) wyróżnia dwa podstawowe aspekty rozpatrywania języka jako swoistej (definicyjnej) właściwości człowieka: 1. komunikacyjny (generowanie komunikatów, służących do porozumiewania się w różnych celach; 2. poznawczy („właściwość umysłu człowieka, jako forma myślowego, poznawczego ujmowania świata, jego kategoryzacji, interpretacji i konceptualizacji”). Jak już zostało zasygnalizowane we wstępie, badacze JOS spośród wyżej wymienionych aspektów języka interesuje właśnie drugi. Celem ich badań jest „wykrycie, jak fenomeny świata są przez człowieka mówiącego określonym językiem postrzegane i konceptualizowane”, zakładając, że z powodu braku bezpośredniego dostępu można do nich dotrzeć nie inaczej, niż poprzez język (Tamże: 10). O każdym ze składników pojęcia JOS można powiedzieć, że oznacza odmienną sferę: pierwszy (*językowy*) – odsyła do języka jako struktury symbolicznej, trzeci (*świata*) – do obiektywnie istniejącej rzeczywistości, zaś drugi (*obraz*) łączy pierwszy i trzeci człony, tworząc pośrednią, konceptualną przestrzeń (sferę wyobrażeniową). Bartmiński proponuje przedstawić ich wzajemne powiązania wpisując je w strukturę tzw. trójkąta semiotycznego Ogdena-Richardsa, co przedstawia poniższy rysunek:

Rys. 1: Interpretacja JOS z wykorzystaniem trójkąta semiotycznego Ogdena-Richardsa (Bartmiński 2015: 18)

Nawiązując do podtytułu tej części pracy warto do niniejszych rozważań wprowadzić zasadnicze rozróżnienie – etnolingwistyka bada raczej kulturę w języku, a nie język w kulturze. Zależność języka i kultury, przejęta w rozumieniu etnolingwistów, jest niewątpliwie spuścizną nie tylko wspomnianych Sapira i Whorfa, ale również antropologa Bronisława Malinowskiego, autora „etnograficznej teorii języka” (jak też prawdopodobnie twórcy terminu *etnolingwistyka*), którego wpływ na kształtowanie się etnolingwistyki w rozumieniu dzisiejszym wyjaśnia też pewne jej związki z antropologią (kierowanie uwagi w pewnym sensie nie tyle na język określonej społeczności językowej, ile na samą społeczność). Nie da się pominąć tu również nazwiska innego słynnego

językoznawcy, Romana Jakobsona, zwłaszcza, że ujmował on omawianą w tym rozdziale relację, zachodzącą między językiem a kulturą, podobnie jak Malinowski, w podwójnej perspektywie, którą zestawia Bartmiński (2019: 3): z jednej strony „język powinno się traktować jako integralną część życia społecznego”, więc część kultury, a z drugiej – „język jest w istocie podstawą kultury”, w ramach kultury funkcjonuje jako jej fundament i uniwersalny środek”, autor nazywa ten fenomen „paradoksem wzajemnego uzależnienia”.

Oprócz kluczowych dla rozwoju lubelskiej etnolingwistyki badań Malinowskiego, niewątpliwie znaczące są też prace Anny Wierzbickiej, która to omawiając związki między lubelską etnolingwistyką kognitywną i własną szkołą badawczą zaznaczyła, że „mimo przyjmowanych różnych punktów widzenia i różnych metodologii, podejścia badawcze – lubelskie i canberrskie – można uznać za „komplementarne”, a kierunki badań za „zbieżne” (Cyt. za Niebrzegowska-Bartmińska 2018: 276). Wśród niewątpliwych podobieństw można wymienić: przyjęcie postulatu pełnej analizy wyobrażenia, uwzględnianie wszystkich cech relewantnych językowo, kulturowo i komunikacyjnie; fasetowe porządkowanie zdań definiujących; dbałość o „dowody językowe” dla podawanych charakterystyk; uznaniu potoczności (rozumianej antropologicznie) za podstawę eksplikacji oraz respektowanie zasady sprowadzania znaczeń złożonych do prostszych (Tamże).

Na koniec tych rozważań trzeba też zaznaczyć, że choć powszechnie się sądzi, że obiektem badań etnolingwistyki jest język ludowy, jednak semantyka członu *ethnos*- mieści w sobie „nie tylko ‘lud, plemię’, ale też ‘naród’ i ‘społeczność w ogóle’, dlatego można mówić o co najmniej dwóch koncentrycznie powiązanych polach badawczych samej etnolingwistyki” (Niebrzegowska-Bartmińska 2007: 14). Badany jest więc obraz świata, postrzegany oczami danej społeczności narodowej, przedstawienie jej opinii, punktu widzenia i interpretacji.

2. Stan badań nad rozumieniem sumienia

Wieloaspektowość rozumienia i interpretacji sumienia decyduje o tym, że stanowi ono przedmiot na szeroką skalę zakrojonych badań wielu dziedzin naukowych, takich jak psychologia, teologia, filozofia, prawo, pedagogika, historia, językoznawstwo, literaturoznawstwo, bioetyka i medycyna, chociaż wiele opracowań ma charakter raczej interdyscyplinarny. Tematowi sumienia niemało uwagi poświęcają szczególnie badacze zagraniczni, chociaż nie brak też prac dokonanych przez badaczy litewskich. Przegląd wybranych artykułów anglo-, polsko- i litewskojęzycznych

przedstawiony zostanie w poniższych podrozdziałach z zarysowaniem terminologii stosowanej do mówienia o sumieniu i różnych perspektyw oglądu.

2.1. Sumienie (*conscience*) w badaniach anglojęzycznych

Sięgając do historii koncepcji sumienia (głównie filozoficznej) zauważa się, że starsza tradycja uznaje raczej społeczny wymiar pojęcia w odróżnieniu od indywidualizmu współczesnego sumienia, zresztą kwestionowanego (por. O'Shea 2018). Podkreślenie społecznego wymiaru historii sumienia nie oznacza jednak zaprzeczenia bardziej fundamentalnego znaczenia, jakie przypisuje się wewnętrznemu rachunkowi sumienia. Te dwa elementy często szły ze sobą w parze, jak na przykład wśród pierwszych chrześcijan, którzy przyjęli i przekształcili hellenistyczne praktyki rachunku sumienia i społecznego kierowania się sumieniem (Tamże: 585).

Jednak chociaż ogólnie dość często wskazywane są początki sumienia w religii oraz ich powiązanie, stanowisko prawników amerykańskich, jak dowodzi Steven D. Smith (2005: 912), wykazuje sprzeciw udzieleniu konstytucyjnej ochrony sumieniu ukształtowanemu przez religię, ale nie tzw. sekularyzowanemu. Uważa się, że zakres ochrony sumienia nie powinien być ograniczony do przekonań i praktyk religijnych.

Przy omówieniu współczesnej conceptualizacji sumienia w psychoanalizie (Schalkwijk 2018) jest ono nawiązywane do Freudowskiej koncepcji superego. W funkcjonowaniu sumienia kluczowe znaczenie ma zdolność do empatii, skłonność do przeżywania emocji związanych z samoświadomością, takich jak wstyd, poczucie winy, zażenowanie, duma, możliwości poznawcze w zakresie wiedzy moralnej i rozumowania. Zachęca się więc włączenie neuronauki do teorii sumienia, zakładając, że wymienione poprzednio czynniki funkcjonowania sumienia mają podłoże neurobiologiczne.

Pewnego rodzaju nowością, dającą się dostrzec w badaniach z dziedziny medycyny teoretycznej i bioetyki, jest mówienie o istnieniu dwóch sposobów ujęcia sumienia – retrospektywnego i prospektywnego. Pierwsze z wymienionych, zwane czasem sumieniem dosł. sądowym / sędziowskim (ang. *judicial*), polega na zamartwianiu się czynami z przeszłości, z czym jest silnie związane poczucie winy, stwierdzając przy tym, że osoba niedoświadczająca winy może mieć bardzo słabo rozwinięte sumienie i nie jest w stanie być idealnym lekarzem. Z kolei drugi typ, sumienie prospektywne (albo inaczej prawodawcze, ang. *legislative*), polega na martwieniu się o

czyny przewidywane w przyszłości. Obydwa aspekty mają wymiar jednostkowy i instytucjonalny (Sulmasy 2008: 136). Odrzucane są tu poglądy na sumienie jako na intuicję moralną oraz jako na zestaw uczuć, dopuszczane jest również istnienie sumienia błędnego.

2.2. Sumienie w badaniach polskojęzycznych

Na tle badań polskich szczególnie treściwe i dające szeroką perspektywę oglądu fenomenu sumienia wydają się prace filozofów Mariusza Wojewody i Anny Ziółkowskiej. W swoich pracach autorzy ukazują nowożytne i współczesne rozumienia sumienia w porównaniu z ujęciami klasycznymi, wyodrębniają zmiany, zachodzące wraz z ewolucją orientacji filozoficznych. Jak stwierdza Wojewoda (2019: 104), „Termin „sumienie” został wprowadzony do historii myśli etycznej przez stoików, pierwotnie łączono go z prawem natury lub prawem naturalnym.” Ziółkowska jednak zauważa, że choć rzeczywiście jego początków można doszukiwać się w myśli stoików i pitagorejczyków, to jednak stoicy nie posługiwali się jeszcze terminem sumienia, lecz „pisali o *synesis* i *syneides*, które miały poświadczać zgodność sposobu życia i postępowania z prawami rządzącymi światem i ludzką naturą”, dowodząc również, że już Sokrates „wysłuchiwał się w głos swego *daimoniona* inicjującego „rozmowę duszy samej z sobą” (Ziółkowska 2007: 58). Wśród kolejnych czołowych filozofów niewątpliwie warto jeszcze wymienić Senekę, u którego „sumienie miało wyraźnie indywidualistyczny charakter”, wielce zasłużonego dla również w dzisiejszym chrześcijańskim kręgu kulturowym obecnego rozumienia sumienia św. Tomasza z Akwinu, w którego wykładni „sumienie (*conscientia*) jest wyraźnie uwikłane w dualizm dobra i zła” (Tamże: 59) oraz Immanuela Kanta, u którego „sumienie posiada sens formalny, gdyż odnosząc postępowanie do reguł, samo nie podaje żadnych pozytywnych treści” (Tamże: 60). Skupiając się jednak w swoim artykule głównie na dwóch współczesnych wykładniach sumienia (Martina Heideggera i Paula Ricoeura), po dogłębnym zbadaniu, autorka stwierdza, że w odróżnieniu od Heideggera, u Ricoeura „sumienie, pomimo że wzywa indywidualnie, jest jednak w pewnym sensie wspólnotowe, a przynajmniej odwołuje się do uniwersalnych, choć nie dających się do końca określić wartości takich jak miłość, szacunek wobec siebie i innych” (Tamże: 88). Wojewoda z kolei ujęcia klasyczne zestawia z koncepcją rozwoju świadomości moralnej Jürgena Habermasa, dowodząc, że „Koncepcja sumienia komunikacyjnego Habermasa wpisuje się w szeroką formułę społecznego głosu sumienia, ale pogłębionego o zagadnienie wewnętrznej rozmowy z sobą, autorefleksji wyrażonej w języku” (Wojewoda 2019: 112).

W pracach z dziedziny psychologii problematyka głosu sumienia również zajmuje istotne miejsce, chociaż przyjmuje się opinię, że odwoływanie się do głosu sumienia odnosi się raczej do potocznego myślenia o sumieniu (por. Prusak 2017, Stach 2012). Psycholodzy natomiast prezentują odmienny pogląd, traktując sumienie jako „konstrukt teoretyczny z rodzaju zdolności do słyszenia „głosu”, który nie ma fenomenologicznych cech własnych, tylko jest formą samokomunikacji. „Głos” ten skorelowany z aktywnością mózgu, podlega normom rozwojowym – nie można więc mówić o raz na zawsze ustalonym, niezmiennym sumieniu i niezależnym od niego „głosie” (Prusak 2017: 22).

Dokonana została również analiza pojęcia sumienia (i jego głosu) w prawie polskim oraz prawie wspólnotowym, oraz stwierdzono, że z punktu ich widzenia „głos sumienia zostaje dopuszczony do debaty w odsetku problemów, gdyż nie można dowolnie powoływać się na klauzulę sumienia (jest ona zarezerwowana dla kwestii dotyczących prawa medycznego oraz dla tematów związanych z odmową obowiązkowej służby wojskowej)” (Śmieja 2020: 216).

W świetle niniejszej pracy na szczególną uwagę zasługują jednak prace językoznawcze Renaty Grzegorzczukowej i opracowanie Moniki Kaczor. Została dokonana analiza aksjologiczno-pragmatycznego obrazu sumienia na podstawie określonych połączeń językowych (kolokacji rzeczownikowych, przymiotnikowych i czasownikowych), ukazująca, jak to pojęcie jest rozumiane przez mówiących współczesną polszczyzną oraz wyłoniono następujący wniosek: „W charakterystycznej dla obrazu sumienia orientacji aksjologicznej istotne są elementy imperatywności, utrwalone w normach, zasadach, regułach właściwych dla pewnych form postępowania i zachowania. Ukierunkowanie pragmatyczne, widoczne w językowym obrazie mówienia o sumieniu, jest nastawione na refleksję moralną” (Kaczor 2015: 162–163). Grzegorzczukowa natomiast dokonała analizy pojęcia sumienia na tle porównawczym, zarysowując cztery główne obrazy sumienia:

1. Najbardziej intelektualne rozumienie, właściwe dla języka francuskiego i w pewnym stopniu angielskiego (tradycja łacińska); nie ma tu ścisłego podziału na świadomość moralną i psychologiczną;
2. Charakterystyczne dla języka rosyjskiego i staropolskiego. Sumienie oddzielane jest tu od świadomości jako stanu umysłu, postrzegane jako rodzaj istoty osądzającej, wewnętrzny imperatyw o głównie negatywnym charakterze (przeciwstawianie się złu); przeważa obraz wyrzutów sumienia;
3. Znajdujący się pod wpływem myśli chrześcijańskiej, najbardziej charakterystyczny dla tekstów współczesnej polszczyzny. Sumienie postrzegane jest tu jako „wewnętrzny imperatyw czynienia dobra a unikania zła, któremu towarzyszy refleksja moralna”;

4. Zawężone, ściśle chrześcijańskie rozumienie sumienia jako „głosu Boga w człowieku”; (Grzegorczykowa 2012: 75).

2.3. Sumienie (*sqžinė*) w badaniach litewskojęzycznych

Jak już zaznaczono we wstępie, w litewskich badaniach sumieniu przyjrzało się z perspektywy filozoficznej, teologicznej, historycznej, psychologicznej (te poprzednio wymienione perspektywy są raczej w pracach ściśle powiązane i przeplatane), pedagogicznej, prawniczej, literackiej i językoznawczej.

Ważne miejsce w litewskich badaniach zajmuje aspekt wolności sumienia, który został zbadany zarówno z punktu widzenia filozoficzno-teologicznego (Narbekovas, Obelenienė 2007), jak też prawniczego (Juškevičius 2007).

W rozważaniach teologicznych zauważa się, że autorytet Chrystusa nie zniewala sumienia człowieka ani nie unieważnia jego wolnej decyzji. Jeśli On na coś pozwala, na to pozwala również sumienie człowieka i odwrotnie. Grzech ma miejsce nie dlatego, że określone działanie zostało zakazane przez Chrystusa, ale dlatego, że jest ono samo w sobie złe, niszczące i właśnie dlatego zakazane (Narbekovas, Obelenienė 2007: 92). Opisane zostały również typy sumienia: uprzednie (lit. *išankstinė sqžinė*), towarzyszące (*lydinčioji*), następcze (*pasekminė*), słuszne (*teisinga*), błędne (*klaidinga*), pewne (*įsitikinusi, tikra*), wątpliwe (*abejojanti*), skrupulatne (*skrupulinga*), rozwiązłe, laksystyczne (*palaida, lasksistinė*) (Tamże: 95–97). Zauważono również interesujące zestawienie myślenia religijnego i psychologicznego: skrucha (pokuta) chrześcijańska jest rodzajem psychologicznej analizy uczucia winy, która pozwala nam nie tylko uznać winę, ale także starać się nie powtarzać błędu (Tamże: 91).

Po zbadaniu aspektów problematycznych wolności sumienia w sferze ochrony zdrowia i podstawowych wolności UE, wyciągnięto wnioski, że status prawa do sprzeciwu sumienia w prawie międzynarodowym nie został jeszcze ostatecznie ustalony, choć w mniejszym lub większym stopniu jest ono zapisane w prawie wewnętrznym wielu państw, zwłaszcza europejskich, a jego stosowanie ze względu na przekonania religijne lub moralne w sferze opieki zdrowotnej, zwłaszcza w przypadku kontrowersyjnie ocenianych praktyk, takich jak aborcja, antykoncepcja, eutanazja itp. należy do wyłącznej kompetencji państwa członkowskiego UE (Juškevičius 2007: 68–69).

Wśród dokonanych badań na uwagę zasługuje również praca Vaivy Vaicekauskienė, która zbadała implicytną koncepcję sumienia wśród nauczycieli etyki na podstawie rekonstrukcji doświadczeń (tzw. *historie sumienia*). Z badania wynikało, że nauczyciele etyki mają trudności z rozróżnieniem moralnych i niemoralnych aspektów swojego doświadczenia, niektórzy utożsamiają niemoralną świadomość z sumieniem, co może prowadzić do odejścia w szkolnym kursie etyki od problematyki moralnej do ogólnego zagadnienia samowiedzy. Wyraźna jest tu przewaga emocji negatywnych, represyjny charakter sumienia. To, że część nauczycieli pisze raczej o rozwoju niemoralnej świadomości, a najczęściej wymienianą emocją jest wstyd, sugeruje bliskość podejścia do sumienia temu, które określa psychologia humanistyczna. W narracjach o sumieniu nauczyciele nie mówią o osobistych zasadach moralnych (paradygmat racjonalistyczny) czy odczuciach moralnych (paradygmat intuicyjno-emocjonalny) (Vaicekauskienė 2003: 172).

Ze względu na charakter niniejszej pracy szczególnie aktualne wydaje się przedstawienie badań z dziedziny językoznawstwa. Istotne dla tej pracy fragmenty dociekań Dainory Pociūtė, która skupia się na kategorii sumienia we wczesnym piśmiennictwie litewskim, etymologii pojęcia, a przede wszystkim na Abraomasie Kulvietisie i jego religijnym rozumieniu sumienia (Pociūtė 2008) zostaną przedstawione w rozdziale poświęconym etymologii pojęcia sumienia.

Została już dokonana analiza pojęcia sumienia z punktu widzenia sposobów metaforyzacji (w języku litewskim i angielskim), więc w tej pracy metaforze konceptualnej nie będzie poświęcana szczególna uwaga. Z przeprowadzonych badań wynika, że jest ono jak człowiek (istota fizyczna), istota psychiczna, istota społeczna, zwierzę, rzecz, towar, budynek, mechanizm, zjawisko przyrody, woda, roślina (Stanelytė 2015). Takie ujęcie współczesnego obrazu sumienia nie wydaje się jednak wystarczająco kompletne, gdyż nie pokazuje głębszych struktur semantycznych w rozumieniu omawianego pojęcia. Zamierzeniem niniejszej pracy jest więc ukazanie językowych sposobów określania, konceptualizacji sumienia, co może stanowić istotne uzupełnienie do już opisanych metafor konceptualnych.

3. Metodologia i wybór materiału

Za podstawę stosowanej w tej pracy metodologii etnolingwistyki kognitywnej, esencję której stanowią badania nad językowym obrazem świata w perspektywie ogólnoeuropejskiej, uważa się zaproponowana przez Jerzego Bartmińskiego, twórcę lubelskiej szkoły etnolingwistycznej, tzw.

metoda S-A-T (system-ankieta-tekst), którą można „nakreślić w postaci koncentrycznej – począwszy od jądra, czyli systemu języka (S), poprzez normę jego użycia (badanego za pomocą ankiet – A), po samo użycie (rekonstruowane poprzez analizę tekstów – T)” (Żuk 2010: 255). Poprzez system języka rozumiane są głównie dane leksykograficzne. Przy ich badaniu należy mieć na uwadze, że istotne są nie tylko definicje haseł, ale także materiały ilustracyjne (przykłady). W ten sposób szczegółowa analiza danych systemowych pozwala zrekonstruować leksykograficzny obraz obiektu, określanego przez słowo, a najważniejsze – wyodrębnić jego jądro. Cechy wyróżnione na podstawie danych systemowych nie budzą wątpliwości, ale ich liczba jest bardzo ograniczona (Bogdzevič 2020: 69).

Ze względu na złożoność obiektu badawczego niniejszej pracy, stawiane w niej cele i ograniczenia objętościowe, spośród typów danych proponowanych w S-A-T wybrano dane systemowe i w największym zakresie tekstowe, rezygnując z ankiet, których celem jest przedstawienie zdania studentów na temat badanego pojęcia, co może być przedmiotem odrębnego opracowania².

Ponadto, zdaniem polskich etnolingwistów, dla analizy konceptów szczególne znaczenie ma dyskurs dziennikarski, dlatego niezależnie od badanego pojęcia zaleca się uwzględnienie tekstów należących do tego dyskursu (Tamże: 70). Właśnie dane publicystyczne stanowią główną i największą część materiału badawczego tej pracy. Taki wybór wynika również z faktu, że są one bardzo zróżnicowane, wielowarstwowe, zawierają różne – kulturowe, historyczne, teologiczne i in. punkty widzenia, a więc ukazują pojęcie w sposób wielostronny. Przyjmuje się również zasadę, że korpusy najlepiej odzwierciedlają rzeczywiste użycie języka. Jeśli chodzi o parametry wyszukiwania w Korpusie Współczesnego Języka Litewskiego, wybrano prezentację wyników według konkordancji, która uwypukla modele użycia i kolokacje, a także maksymalną liczbę analizowanych źródeł i najdłuższy możliwy zakres konkordancji (300 znaków) – szerszy kontekst jest przydatny do ustalenia znaczenia słów, związków składniowych etc.

Zasady rekonstrukcji JOS w postaci pięciu podstawowych etapów badawczych nakreśla Grzegorzycykowa (2015: 10–11):

² W skromnym dorobku naukowym autorki są już badania oparte na analizie danych ankietowych i tekstowych, dotyczące obrazu MATKI i SZLACHTY (Slotvinska 2020; 2021; 2022). Badania były prowadzone m. in. w ramach realizowanych w projektach Litewskiej Rady Nauki (lit. *Lietuvos mokslo taryba*): „Obraz matki w świadomości współczesnej młodzieży” (lit. *Motinos vaizdas šiuolaikinio jaunimo sąmonėje*; 2018–2019) oraz „Sposoby konceptualizacji SUMIENIA we współczesnym dyskursie publicystycznym” (lit. *Sąžinės konceptualizavimo principai šiuolaikiniame publicistiniame diskurse*; 2022–2023).

1. Wyróżnienie obiektu konceptualizacji³.
2. Analiza wyróżnionego obiektu i poszukiwanie wszystkich z nim związanych językowych wyrażen (odtworzenie pola leksykalno-semantycznego).
3. Analiza semantyczna wyrażen, wykrycie różnic między wyrażeniami bliskoznacznymi.
4. Wykrycie skojarzeń, wyobrażeń, wiązanych z obiektami, zrekonstruowanymi na podstawie analizy kolokacji, frazeologizmów, etymologii etc.
5. Pełna rekonstrukcja językowego sposobu ujmowania określonego zjawiska, obejmująca jego cechy istotne i nieistotne (wyobrażone, kojarzone).

Istotne są różnice, uzależnione od języka: „W pojęciu sumienia można wyróżnić część centralną i elementy peryferyjne, które są różnie kształtowane w różnych językach” (Grzegorzyczkowa 2012: 72).

W pracy do porządkowania wyników danych tekstowych wybrano ujęcie fasetowe. Warto więc szerzej nakreślić funkcje wchodzących w skład struktury kognitywnej pojęcia faset w tego typu badaniach. Jak zaznacza Niebrzegowska-Bartmińska (2007: 24), „wydzielenie i układ faset ma odzwierciedlać świadomość nosicieli badanego języka i kultury”.

Wierzbicka, za którą został przejęty termin fasety, zakłada, że dobra definicja to taka, która obejmuje wszystkie istotne komponenty, ustalone drogą fasetową. Taka definicja polega na wybiórczym przedstawieniu cech przedmiotu, ujawnieniu tych dystynktywnych. Nie powinna ona uwzględniać cech przypadkowych: „Wiedza o denotatach nie powinna być włączana do definicji, o ile nie staje się częścią pojęcia” (Cyt. za Niebrzegowska-Bartmińska 2018: 269). Nie chodzi więc o wiedzę encyklopedyczną czy specjalistyczną. Fasety mogą być różne „w zależności od typu opisywanego przedmiotu” (Tamże: 271).

Szczególnie aktualnymi wykładnikami przy opisie sumienia wydają się być kolekcje i opozycje. Kolekcję można rozumieć jako operację praktyczną, „charakterystyczną dla potocznej kategoryzacji świata, operacją, która ujawnia się już we wczesnych procesach poznawczych człowieka, kiedy to myślenie oparte na przyległości poprzedza jeszcze etap odkrywania podobieństw

³ Kwestią istotną dla wybranego w tej pracy obiektu badawczego jest trafne spostrzeżenie, że „przy obiektach typu ręka czy obiektach przyrodniczych (typu pies, kot itp.) zadanie jest stosunkowo proste. Wyodrębniają się one ontologicznie w rzeczywistości i za punkt wyjścia można przyjąć sam obiekt (jego klasę) lub też pojęcie odnoszące się do tego obiektu (klasy). Znacznie większą trudność sprawia sytuacja, gdy obiekty w świecie się nie wyróżniają i trzeba je pojęciowo wyodrębnić (odtworzyć, zrekonstruować), jak np. w wypadku różnych rodzajów stanów psychicznych człowieka, które obiektywnie istnieją, ale stanowią kontinuum kategoryzowane językowo i pojęciowo” (Grzegorzyczkowa 2015: 10). Do tych ostatnich właśnie można zaliczyć pojęcie sumienia, autorka tej pracy więc ma świadomość, że wybrany obiekt może mieć bardziej skomplikowaną strukturę oraz mniej wyraźne granice pojęciowe.

i różnic między rzeczami i zdarzeniami oraz fazę tworzenia układów taksonomicznych, hierarchicznych” (Niebrzegowska-Bartmińska 2007: 299). W rozumieniu Bartmińskiego jest to „zbiór w rozumieniu potocznym, nie zaś naukowym, tzn. szereg współwystępujących ze sobą przedmiotów (zdarzeń, cech) wiązanych ze sobą zwyczajowo bądź na zasadzie jakiegoś jednego punktu widzenia” (Tamże: 300). Opozycje rozumiane są jako operacje logiczne. Przez Bartmińskiego są one definiowane jako „antonimy na poziomie ponadleksykalnym (znaczeń naddanych)” z założeniem, że mogą być dostrzegane między różnymi jednostkami, nawet takimi, które w systemie językowym pozostają w relacji współrzędności” (Tamże: 312). Cechy opozycyjne więc „nie występują w tekście pojedynczo, lecz w uwikłaniu, wpisują się w pewne szeregi, zestawy charakterystyk (...)” W opozycję wchodzi cechy zarówno fizyczne, jak też psychiczne czy bytowe (Tamże: 323).

Rzeczą oczywistą jest, że każde badanie z zasady powinno mieć określoną celowość i sens. Podstawowe korzyści z badania JOS ujęła Grzegorzczkova poprzez wyróżnienie dwóch podstawowych wartości tego typu badań: 1) lepsze rozumienie własnego języka, większa świadomość tego, jak zjawiska świata są przez określony język percypowane, kategoryzowane i konceptualizowane; 2) aspekt porównawczy: lepsze rozumienie myślenia ludzi mówiących różnymi językami etnicznymi (Grzegorzczkova 2015: 11-12).

II. CZĘŚĆ MATERIAŁOWA

1. Teologiczne, filozoficzne i psychologiczne podstawy sumienia

Sumienie w teologii

Podstawowa terminologia biblijna (nowotestamentowa), związana z sumieniem, wprowadzona przez Pawła Apostoła, nawiązuje do greckiego języka ludowego i literatury greckiej, zawiera sens moralny i oznacza „wiedzę dotyczącą własnych czynów”. Filon z Aleksandrii (podobnie jak Plutarch), określając sumienie terminem gr. *syneidos*, wiąże go z prawem Bożym i wolą Bożą, oraz rozumie jako „organ, którym posługuje się Bóg w dziele nawrócenia człowieka” (Haręzga 2013: 1198).

Biblijne postrzeganie sumienia w Starym Testamencie (ST) i Nowym Testamencie (NT) zawiera pewne różnice, zwłaszcza, jeśli chodzi o jego lokalizację i odniesienie. W ST występuje ono „w przekazie o człowieku, jego powołaniu i zależności od Boga”, w odróżnieniu od greckiej idei autorefleksji rozumiane jest raczej przez serce (w którym uwewnętrznia się prawo Boże) – w momencie popełnienia zła serce oskarża człowieka, dręczy, robi wyrzuty (Tamże). Interesujące jest też to, że w ST oprócz serca pojawia się też obraz nerek, można dostrzec ich swoistą antropomorfizację. Nerki uznawane są za „drugi po sercu narząd pod względem znaczenia dla starotestamentalnej metaforyki emocji” (Kuśmirek 2016: 200). „Autor biblijny w Starym Testamencie, by wskazać na podmiotowe źródło ludzkiego działania, posługiwał się metaforą serca lub nerek” (Wojewoda 2019: 111). Jako przykład można przytoczyć fragment z Księgi Jeremiasza (Jr 11,20): „Lecz Pan Zastępów jest sprawiedliwym sędzią, bada **nerki i serce**” (Biblia Tysiąclecia), który w innym współczesnym przekładzie brzmi następująco: „PANIE Zastępów, który sądzisz sprawiedliwie, który badasz **sumienie i serce**” (Biblia Paulistów) [podkr. K. S.]. Te dwa wyróżnione elementy w litewskim przekładzie Pisma Świętego Antanasa Rubšysa i Česlovasa Kavaliauskasa (tradycja katolicka) przetłumaczone zostały jako „uczucia i serce” (lit. *jausmus ir širdį*), jednak w przypisie wyjaśniono: „*Uczucia i serce*: dosłownie *nerki i serce*. Nerki, według starotestamentowej fizjologii, są organem, przy pomocy którego człowiek czuje, a serce jest ośrodkiem myślenia i podejmowania decyzji. Serce w prorocztwie Jeremiasza jest odpowiednikiem ludzkiego sumienia⁴” (Šventasis Raštas, 1998). W innym fragmencie (Ps 26,2) występujące w Biblii Tysiąclecia „nerki i serce” w litewskim przekładzie katolickim są oddane już jako „pragnienia i myśli” (lit. *norus ir*

⁴ Tu i następnie w pracy cytaty z języka litewskiego (jak też fragmenty, pochodzące z korpusów) – tłumaczenie własne.

mintis), a dosłowne „serce i nerki” (lit. *širdį ir inkstus*) zostawione tylko w przekładzie Biblii autorstwa metodysty Kostasa Burbulysa, przedstawiciela tradycji protestanckiej (Burbulys 1996).

Jezus Chrystus w NT, określając sumienie, również używa słowa „serce”, jednak wprowadzana jest też metafora oka: od niego zależy (nie)zamknięcie się na światło, na wrażliwość sumienia wpływa zdrowa możliwość widzenia oraz świadomość obecności Ojca, widzącego w ukryciu i znającego ludzkie serca. Według Pawła Apostoła sumienie jest „uniwersalną cechą ludzką jako instancja oskarżająca i uniewinniająca postępowanie każdego człowieka na podstawie prawa wpisanego przez Boga w ludzkie serce” (Haręzga 2013: 1198). Najważniejsze określenia sumienia w NT to: słabe, zranione, dobre, czyste, fałszywe, wypalone i splamione. W chrzcie świętym dokonuje się oczyszczenie serca od złego sumienia.

W teologii moralnej sumienie jest rozumiane jako indywidualna i wrodzona zdolność, która umożliwia poznanie pierwszych zasad moralnych. W nowszych ujęciach (zwłaszcza posoborowych) zwraca się uwagę na jego związek z wolnością i godnością osobową człowieka oraz ich poszanowaniem – człowiek nie powinien być przymuszany do czynów wbrew sumieniu. Jest ono „sanktuarium człowieka, gdzie wsłuchuje się on w głos Boga”, w nim „człowiek odkrywa prawo niezależne od siebie i wymagające posłuszeństwa”, jest również podstawą współżycia społecznego. Wyróżniane jest sumienie przeduczynkowe i pouczynkowe, prawdziwe lub błędne, skrupulanckie, zawikłane, szerokie, przytępione, faryzejskie, pewne, prawdopodobne i wątpliwe. Istotna jest troska o sumienie, rozumiana jako trwanie w prawdzie i współpraca z Duchem Świętym, otwarcie się na jego działanie (Wróbel 2013: 1201–1202).

Sumienie w filozofii

Filozoficzny pogląd na sumienie zakłada jego autonomiczność: wydaje ono sądy w sposób suwerenny, jest również fundamentem ludzkiej wolności i potwierdzeniem autonomii człowieka, „odnosi każdy czyn do niezależnej od podmiotu zasady i w jej świetle poddaje ocenie, dokonując jego kwalifikacji moralnej”. Choć dopuszczana jest rola czynników zewnętrznych, wpływających na kształtowanie się moralnych osądów (np. tradycja, kodeksy), ważna jest jednak samoświadomość człowieka, gdyż sumienie, choć wskazuje, co należy uczynić w konkretnej sytuacji, nie zawsze wskazuje obiektywne dobro moralne. Nie jest ono samodzielnym podmiotem, a zatem nie zwalnia osoby z moralnej odpowiedzialności za własne czyny. Postrzegane jest jako termin teoretyczny, konstrukt (Krajewski 2013: 1199–1201).

Sumienie w psychologii

Psychologiczne ujęcie sumienia mieści się w poglądzie, że jest to „ukształtowana w rozwoju osobniczym i bazująca na wrodzonych potencjalnościach, wielowymiarowa struktura, stanowiąca istotną część osobowości, pozwalająca na rozróżnienie dobra i zła, będąca kryterium dojrzałej osobowości oraz religijności” (Szymoń 2013: 1202). Składniki sumienia to: system pojęć moralnych, normy i emocje moralne. Dzięki niemu uruchamiają się dwie funkcje: poznanie i wartościowanie działań, których następstwem są decyzje oraz emocje moralne jako efekt autokrytycznej oceny, jest ono strukturą dynamiczną (Tamże: 1203).

Istotne w psychologii jest wiązanie sumienia z Freudowską kategorią superego (por. Pańkus 2009, Stach 2012, Szymoń 2013): „we współczesnych poglądach na temat struktury osobowości nie używa się na ogół pojęcia „sumienie”, zastępując je terminem superego (Stach 2012: 20). Natomiast zwolennicy Carla Gustava Junga rozróżniają sumienie moralne (superego) i etyczne (nieświadomość zbiorowa). W ujęciu Ericha Fromma rozróżnia się sumienie autorytatywne (zinternalizowany autorytet zewnętrzny) i humanistyczne (wewnętrzny głos). Viktor Emil Frankl wiąże sumienie z religijnością osoby, wyjaśniając, że jako immanentny fakt psychiczny jest głosem transcendencji oraz pełni funkcję intuicyjną. Według Gordona Willarda Allporta sumienie rozwija się przez uczenie się, a decydującą rolę odgrywają nagrody (Szymoń 2013: 1203).

2. W kręgu etymologii litewskiego wyrazu *sąžinė*

Kategoria sumienia tylko pozornie wydaje się zrozumiała i oczywista bez specjalnego wyjaśnienia. Jednak omówienie kontekstu, w jakim termin ten pojawił się w historii kultury litewskiej zainicjowało pewnego rodzaju debatę w dyskursie akademickim, ujawniając, że semantyczne, filozoficzne, teologiczne aspekty kategorii nie zostały dostatecznie uwzględnione (por. Petuchovaitė 2008). Zanim się więc przejdzie do analizy współczesnego litewskiego rozumienia badanego pojęcia, warto przyjrzeć się temu, jak doszło do ukształtowania się w języku litewskim obrazu pojęcia sumienia, który już na pierwszy rzut oka charakteryzuje się złożonością semantyczną.

Ze względu na brak obszernych informacji w Bazie danych słownika etymologicznego języka litewskiego (*Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė*), który podaje jedynie, że lit. *sąžinė* jest kalką z łac. *conscientia*, należy sięgnąć również do innych źródeł.

Jak podaje Wojciech Smoczyński (2023: 1513) w Słowniku etymologicznym języka litewskiego (SEJL), *sqžinė* ‘sumienie’ jest złożeniem członów *sq-* i *žinià, žinė*, będące kalką łac. *cōnscientia* (← gr. συνείδησις ‘świadomość, sumienie’). Jako ilustrację wymienia związek *švari sqžinė* ‘czyste sumienie’. Podane jest tu również drugie znaczenie: ‘zmowa’ (*vagių sqžinė* ‘zmowa między złodziejami’). Na podstawie „Katechizmu” Mikołaja Daukszy ukazuje też synonimy: *priežinė* ‘sumnienie’ i *priejauta*.

Z kolei w niemieckojęzycznym słowniku etymologicznym języka litewskiego Ernsta Fraenkla (*Litauisches etymologisches Wörterbuch*, 1965: 768) również podano, że *sqžinė* ‘Gewissen’ jest kalką, jednak jako podstawę podano język niemiecki: *sq-* i *žinoti* ‘wissen’ (por. łac. *con-scientia*). Wspomniano tu również o obecności tego wyrazu (o nieco innym prefiksie: *sęžinė*) w Postylli Jokūbasa Morkūnasa (1600).

W Kartotece słownika etymologicznego Kazimierasa Būgi (Kazimiero Būgos etimologinio žodyno kartoteka – BEŽK) przy wyrazie *sqžinė* podane jest jedynie niem. ‘Gewissen’, natomiast przy opisie wyrazu *žinoti* ‘wiedzieć, znać’ występuje *sužinis*, przy którym podano źródło ze słownika Konstantego Szyrwida z dopiskiem, w którym już obecna również łacina: „sumnienie, conscientia”, w końcu wymieniona jest też współczesna forma *sqžinė*.

Związek litewskiego słowa z językiem niemieckim ukazany jest również w Słowniku etymologicznym języka pruskiego Vytautasa Mažiulisa (*Prūsų kalbos etimologijos žodynas*), w którym badane jest pochodzenie słów pruskich i ich związki etymologiczne z odpowiednimi słowami języka litewskiego i in.: *powaisennis* ‘gewissens (*Gewissens*) – *sqžinės*’ oraz wyrazy pochodne: prus. *pavaisenis* ‘*sqžinė*’ pochodzi od *pažinojimas* (*pa*+*žinoti*).

Jak wskazują powyższe dane, wyraz litewski utworzony został na podstawie analogii języków istotnych dla wczesnych pisarzy litewskich – łaciny i niemieckiego. Zarówno łac. *conscientia*, jak też niem. *gewissen*, na wzór których zostało zbudowane lit. *sqžinė*, łączy ten sam rdzeń, ukazujący związek z wiedzą (oparty na *žinoti*). Warto więc zauważyć, że w swojej etymologicznej genezie kategoria sumienia była związana z poznawczymi, a nie zmysłowymi zdolnościami człowieka.

Jak twierdzi Dainora Pociūtė, pojęcie sumienia jako najwyższego kryterium prawdomówności nie występuje w średniowiecznych tekstach litewskich (Pociūtė 2008: 158). Przystwojenie łacińskiego wyrazu w litewskiej myśli humanistycznej nastąpić miało w XVI wieku. Według Pociūtė, pierwsze użycie terminu *conscientia* należy przypisać Abraomasowi Kulvietisowi, który użył go do

uzasadnienia prawdy w swoim „Confessio fidei” (1543), skierowanym do królowej Bony Sforzy. „Kulvietis podniósł kwestię bezpośredniej współzależności między sumieniem a prawdą. Posługiwał się kategorią *conscientia* jako klasycznym pojęciem zarówno świadomości, jak i sumienia, przeciwstawiając ją cielesnym, zmysłowym przyjemnościom służącym egzystencji *avaritia* (chciwość) i reprezentującemu ją zło” (Tamże: 160). Za Kulvietisem podążył Jonas Bretkūnas, autor pierwszej drukowanej na Litwie *Postylli* (1591), a także inni przedstawiciele wczesnej reformacji, jak Martynas Mažvydas, który w swojej pierwszej litewskiej książce przetłumaczył termin z łaciny w postaci zapożyczenia z języka polskiego – *sumnienė* (albo *samnienė*). Interesującym jest jednak fakt, że sumienie, jako pojęcie określające nową moralność, przez Mažvydasa jest formułowane jedynie jako kryterium oceny mężczyzn. Mówiąc o kobietach natomiast akcentowane są honor i cnota, więc zdolność kobiet do bezpośredniego poznania prawdy nie była akcentowana. U Kulvietisa i Mažvydasa sumienie jest kojarzone przede wszystkim z prawdą i jej głosicielami – księżmi (Tamże: 168). Poza tym, w wyjaśnieniu modlitwy „Paraphrasis” (...) Mažvydas przedstawił obraz „radosnego sumienia” (lit. *linksma sąžinė*), uwolnionego dzięki przebaczeniu grzechów (Tamże: 172).

Przez dłuższy czas pozycja Pociūtė co do pierwszej wzmianki o sumieniu pozostawała niezaprzeczalna, chociaż w dyskusji po ukazaniu się cytowanej monografii historyk literatury Eugenija Ulčinaitė zakwestionowała jej tezę, że ewangelicy jako pierwsi odkryli sumienie (Petuchovaitė 2008: 82), a jeden z czołowych współczesnych filozofów litewskich Arūnas Sverdiolas nazwał to „wyzwaniem Pociūtė dla innych badaczy historii kultury” (Tamże: 85).

Wydaje się, że to „wyzwanie” przyjął Mintautas Čiurinskas, który po latach odnalazł znacznie wcześniejszą wzmiankę o sumieniu w tekście związanym z Litwą niż manifest Kulvietisa w duchu reformatorskim z 1543 roku. Otóż w „Dekrecie” nuncjusza papieskiego Zachariasza Ferreriego, podpisanym i ogłoszonym w 1521 roku w wileńskim Kościele Bernardynów, adresowanym do wszystkich obywateli WKL, ale przede wszystkim do duchowieństwa, obecny jest apel do sumienia (*conscientia*) duchowieństwa litewskiego (Čiurinskas 2020: 330–331). Zaznacza on również, że „spośród wszystkich listów Ferreriego, związanych z posłannictwem, jest to jedyny przypadek apelowania do sumienia (...). Jest to jednak fakt historyczny, że odwołując się do sumienia duchownych litewskich, biskup Ferreri musiał zakładać, że oni je posiadają i w odpowiedni sposób uchwycą zarówno koncepcję, jak i przesłanie zawarte w jego piśmie” (Tamże: 341).

W litewskiej literaturze pięknej pojęcie to pojawia się już u jej prekursora, nazywanego ojcem literatury litewskiej, autora pierwszego poematu w tym języku o tematyce świeckiej Kristijonasa Donelaitisa (1714–1780), którego rozumienie sumienia jest raczej zgodne z tradycją biblijną

(związek sumienia z Bogiem): „Poeta w swoich pismach wielokrotnie odwołuje się do ludzkiego sumienia i twierdzi, że troska o sprawiedliwość społeczną jest sprawą honoru nawet samego Boga. Dla poety miłość do Boga jest ściśle związana z miłością do ludzi, czynieniem dla nich dobrych uczynków, a łaska Boża – z sumieniem człowieka i jego życiem” (Palijanskaitė 2017: 2007).

3. SUMIENIE w słownikach języka litewskiego

Gniazdo semantyczne litewskiego odpowiednika łac. *conscientia* zostało rozszerzone i uzupełnione o synonimy już w pierwszym drukowanym słowniku języka litewskiego „*Dictionarium trium linguarum*” (1629) Szyrwida, który podaje następująco: „Sumnienie / *conscientia*. Sužinis / *iautimasis* / sužinia / *prieiauta*” (SKSŽ 1997: 376). Szczególną uwagę tu zwraca uzupełnienie o *jautimas* i *priejauta*, które pochodzą od *jausti* ‘czuć, odczuwać’, czyli w grę wchodzi płaszczyzna uczuć, zmysłów. A więc można zaobserwować nasilające się oddalenie od pierwotnej semantyki, mającej za podstawę działalność jedynie umysłową (*žinoti*). Warto zauważyć również wymienione przez Szyrwida *sužinia*, które Słownik języka litewskiego (*Lietuvių kalbos žodynas* – LKŽ) definiuje jako *sqmonė* ‘świadomość’, co potwierdza jeszcze obecne w XVII w. łączenie, albo nawet zbieżność, jak u Kulvietisa, pojęć sumienia i świadomości (na podstawie łaciny).

Jak stwierdza Pociūtė (2008: 159), „We współczesnym użyciu litewskim *sumienie* jest definiowane jako *głos wewnętrzny* i kojarzy się raczej z uczuciem niż z wiedzą, którą, jak nietrudno zauważyć, *sumienie* zaznacza poprzez swoje pochodzenie, świadcząc o historycznych związkach z poznaniem prawdy”. Jednak przytoczone w LKŽ przykłady ilustracyjne przy wyrazie *priejauta* i jego drugim znaczeniu *sqžinė* wskazują nie tylko na źródło Szyrwida, ale również na obecność tego wyrazu (a więc i swoistego związku z sensualnością) już w „Katechizmie” Daukszy z końca XVI wieku (co notuje również Smoczyński w SEJL). „Kąty sumnienia” Dauksza przełożył na jęz. litewski jako „*priejautos* ‘*sqžinės*’ *pakampės*” (Pajėdienė 2018: 36). Użycie przez Daukszę wyrazów *priejauta* i *priežinė* wskazują na szukanie terminu dla wyrażenia sumienia, chociaż najczęściej on polskie *sumnienie* tłumaczył jako *siela* ‘dusza’ (Kruopas 1960: 237).

Omówiony powyżej wyraz *sumienie* w XVII-wiecznym słowniku Szyrwida oraz przedstawione w poprzednim rozdziale dane pochodzące ze słowników etymologicznych ukazują raczej sposoby zaistnienia i ukształtowania się wyrazu oraz rozwój jego znaczenia, też powiązania ze znaczeniem współczesnym. Dla ustalenia funkcjonowania wyrazu w języku litewskim i przynajmniej po części

odtworzenia jego pola leksykalno-semantycznego wykorzystano głównie dane pochodzące z LKŽ, który zawiera bardzo różnorodną leksykę, a tym samym też narodową, ludową i częściowo religijną wizję świata, bowiem wśród materiałów ilustracyjnych znajdują się przykłady gwarowe, literackie, folklorystyczne, rzadziej współczesne. Wykorzystano również Słownik współczesnego języka litewskiego (*Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* – DLKŽ), Słownik synonimów (*Sinonimų žodynas* – SŽ), Słownik antonimów (*Antonimų žodynas* – AŽ), Słownik frazeologizmów (*Frazeologijos žodynas* – FŽ), Słownik porównań języka litewskiego (*Lietuvių kalbos palyginimų žodynas* – LKPŽ) oraz Słownik systemowy języka litewskiego (*Sisteminis lietuvių kalbos žodynas* – SLKŽ), który ukazuje miejsce danego wyrazu w systemie języka litewskiego, jego relacje z pojęciami równego rzędu lub przeciwstawnymi. Znaczenie słowników przedmiotowych (semantycznych) dla badania językowego obrazu świata podkreśla fakt, że ważny jest nie tylko semazjologiczny (obiektem jest wyraz), ale także onomazjologiczny (obiektem jest pojęcie) aspekt badania. Szczególnie ważne stają się słowniki, które przedstawiają badane pojęcie w ujęciu kategoryzacji poziomej (przyległości i antonimii) i pionowej (hipero- i hiponimii). Pomaga to zlokalizować badane obiekty w systemie leksykalnym jako całości, zamiast badać jeden leksem w izolacji (Greń 2010: 57–58). Należy również zaznaczyć, że w badaniu zostały uwzględnione również derywaty, a szczególna uwaga została poświęcona ich definiowaniu i zdolności do tworzenia znaczeń nowych, powiązanych ze znaczeniem wyrazy podstawowego.

Definicje. W LKŽ podane są trzy główne znaczenia wyrazu *sąžinė*: 1. ‘protinis ir emocinis savo veiksmų įvertinimas pagal istoriškai susiformavusias moralės normas’ [umysłowa i emocjonalna ocena własnych działań zgodnie z historycznie ukształtowanymi normami moralnymi]; podane wraz z odcieniem użycia bez definicji (w znaczeniu przenośnym): „Senelis buvo visos šeimos dvasia ir sąžinė: visi jam lenkėsi, visi jį gerbė, visi jį mylėjo (rš.)“ [Dziadek był duchem i sumieniem całej rodziny: wszyscy mu się kłaniali, wszyscy go szanowali, wszyscy go kochali] (źródła pisane). „Epochos sąžinės žaizdas aš pamačiau ir praregėjau, ką darau (J.Gruš.)” [Zobaczyłem rany sumienia epoki i przejrzałem, co czynię.] Należy zaznaczyć, że obydwa te przykłady odnoszą się do sumienia zbiorowego, nie indywidualnego⁵; 2. ‘žinojimas, mokėjimas’ [wiedza, umiejętność]; 3. ‘susižinojimas’ [zmowa] (ta definicja i przykład użycia został już omówiony również przez Smoczyńskiego, co przedstawiono wyżej);

Wartościowe dane zawiera też Kartoteka uzupełnień LKŽ (*LKŽ Papildymų kartoteka* – PK). Znajduje się w niej 27 skanów kart z użyciem wyrazu *sąžinė*. Na uwagę zasługują szczególnie kilka

⁵ Różnice między tymi dwoma aspektami funkcjonowania sumienia zostaną omówione w następnym rozdziale.

z nich, np. porównujących sumienie do zachowań owada lub zwierzęcia, przez co uzyskuje się nacechowanie pejoratywne wyrazu: „Sąžinė turėtų būti įkyri kaip uodas ir landi kaip kandis“ [Sumienie powinno być natrętne jak komar i wścibskie jak mól]; „O sąžinė tai toks padaras, kuris ir nuo žvilgsnio pajuosti gali“ [A sumienie jest takim stworzeniem, które od samego spojrzenia może stać się czarne]; „(...) skraidė balti balandžiai ir juodos it sąžinės priekaištas varnos“ [(...) latały białe gołębie i czarne niczym wyrzut sumienia wrony]. Te ostatnie dwa przykłady podkreślają też kojarzenie sumienia z czernią, a więc z czymś ujemnym, niewygodnym, uciskającym. Można przypuścić, że jest to wpływ poczucia winy, które często „współpracuje“ z sumieniem, na co wskazuje inny przykład: „Jei jie sąžinės neturi – tai gal nors gėdą prieš pasaulį turės“ [Jeśli nie mają sumienia, może przynajmniej będą mieli wstyd przed światem]. O związku sumienia ze wstydem pisze również Monika Bogdzevič w pracy poświęconej analizie uczuć GNIEWU, LĘKU i WSTYDU w jęz. litewskim (Bogdzevič 2020). W PK znajdują się również dwa przykłady ze Słownika filozoficznego, ukazujące różne sposoby rozumienia tego pojęcia: „Sąžinė: pirminis, sunkiai nusakomas žmogaus santykio su savimi ir kitais žmonėmis reiškiny“ [Sumienie: podstawowy (pierwotny), trudny do zdefiniowania fenomen relacji człowieka z samym sobą i z innymi ludźmi], będące dowodem złożoności pojęcia, oraz „Krikščionių tikėjimo tradicija ir su ja susijusi metafizinė filosofija teigia, kad sąžinė yra Dievo šauksmas, egzistencinė filosofija – kad tai pati žmogaus būtis, (...)“ [Chrześcijańska tradycja wiary i związana z nią filozofia metafizyczna utrzymują, że sumienie jest wezwaniem Boga, filozofia egzystencjalna – że jest ono samym bytem ludzkim, (...)], co wskazuje na obecność myśli chrześcijańskiej i odmienność poglądów, przyczyniająca się do skomplikowanego postrzegania tego pojęcia.

DLKŽ definiuje pojęcie następująco: ‘dorovinio atsakingumo už savo poelgius jautimas, jų vertės įsisąmoninimas’ [poczucie odpowiedzialności moralnej za swoje czyny, uświadomienie ich wartości]. Warto również zauważyć, że prawie wszystkie materiały ilustracyjne w tym słowniku zostały powtórzone z już istniejących w LKŽ. Wyjątek stanowią trzy nowe uzupełnienia: „Žmogus be ~ės.“ [Człowiek bez sumienia]; „~ę prarado“ [Stracił sumienie]; „Turėk ~ę tiek prašyti“ [Miej sumienie, by prosić o tak wiele]. Mają one zabarwienie negatywne, gdyż mowa jest o nieposiadaniu sumienia, jednak obecny w tych uzupełnionych kontekstach brak sumienia również na swój sposób potwierdza rozumienie jako sumienia postawy moralnej.

Jak pokazują powyższe definicje z dwóch podstawowych słowników języka litewskiego⁶, w stosunku do definicji w LKŽ współczesne rozumienie SUMIENIA jest wzbogacone o element odpowiedzialności. Nie pozostało natomiast już elementu samooceny oraz historycznie ukształtowanych cech odnoszących do norm moralnych. Chociaż w definicji LKŽ obok „umysłowej” oceny występuje również „emocjonalna”, to jednak w definicji DLKŽ podstawę stanowi samo odczuwanie, czyli zakładany jest aspekt raczej emocjonalny niż poznawczo-umysłowy (stanowiący etymologiczną podstawę wyrazu).

Derywaty. W LKŽ wyrazy pokrewne są powiązane z podstawowym wyrazem *sąžinė* oraz jego starszymi formami lub wariantami (*sąžinia*, *sąžinis*): *sąžiningas*, *-a* ‘viską darantis pagal sąžinę, teisingas’ [czyniący wszystko zgodnie z sumieniem, sprawiedliwy]; *sąžiningai*, *sąžiningumas* (→ *sąžiningas*); *sąžininis* ‘susijęs su sąžine’ [związany z sumieniem]; *sąžininkas* 1. ‘kas sąžiningas’; 2. ‘kas rūpinasi sąžinės reikalais’ [1. ‘ktoś sumienny’⁷; 2. ‘ktoś, kto dba o sprawy sumienia’]. Z nich wszystkich w dzisiejszym użyciu (według DLKŽ) zostało tylko *sąžinė*, *sąžiningai*, *sąžingas*, *sąžiningumas*.

Porównania i wtórne cechy sumienia. W PŽ występuje zaledwie jedno porównanie *kaip sąžinė* [jak sumienie] z przykładem „Gryna kaip sąžinė“ [czysta jak sumienie], z podanym obok odcieniem ironicznym: *kaip vagies sąžinė* [jak sumienie złodzieja] – „Gryna kaip vagies sąžinė (iron.)“ [czysta jak sumienie złodzieja]. Z porównania wynika więc cecha prawdziwości, czystości albo kłamliwości sumienia.

Na szczególną uwagę natomiast zasługuje „odnaleziony” w SLKŽ w dziale PSICHIKA → MORALĖ → *sąžiningumas* [psychika → moralność → sumienność] wyraz *kepena*, zanotowany przy wyrazie *sąžinė*. Jak podaje LKŽ, pierwsze znaczenie wyrazu *kepena* jest ‘kepenos → kepenys’ [wątroba], natomiast drugie – ‘sąžinė’ w znaczeniu przenośnym. Samo kojarzenie sumienia z narządem wewnętrznym nie jest czymś zupełnie nowym, mając na uwadze tradycję biblijną (szczególnie starotestamentową), co zostało przedstawione w 1. rozdziale tej części pracy, str. 19–20. Jednak interesującym jest fakt, że w rozumieniu ludowym (prawdopodobnie gwarowym) są to

⁶ Do takich można zaliczyć jeszcze Słownik ogólnego języka litewskiego (Bendrinės lietuvių kalbos žodynas – BLKŽ), jednak badany wyraz na razie nie znajduje się w obecnym rejestrze słownika, informacja o nim jest wciąż jeszcze gromadzona.

⁷ Tu i następnie lit. wyraz *sąžiningas* w celu ukazania bliższego związku z badanym pojęciem w pracy będzie tłumaczony jako *sumienny*, chociaż najczęściej w przykładach bardziej dokładnym polskim odpowiednikiem jest wyraz *uczciwy*. Potwierdza to również pozycja Śmiei (2020: 204), który nie zajął się w swoim artykule „znaczeniem „sumienności”, która niewątpliwie posiada źródłosłów w wyrazie „sumienie”, ale którą raczej rozumie się jako skrupulatność, uczciwość, solidność, rzetelność”.

nie biblijne nerki, a wątroba. Zarysowuje się tu również charakterystyczny związek różnych emocji z narządami wewnętrznymi. Produkowana przez wątrobę żółć przy nieprawidłowym funkcjonowaniu może wywołać tzw. refluks albo zgagę, który jest kojarzony z uczuciem pieczenia, gryzienia, a te z kolei są często korzystane do opisu działania sumienia: utarty związek *sąžinēs graužimas* ‘gryzienie sumienia’ oraz wyrazy *graužatis* lub *savigrauža* ‘zgryzota, użalanie się nad sobą’, które w języku litewskim pochodzą właśnie od wyrazu *graužti* ‘gryźć’. Poza tym, żółć w języku litewskim (podobnie jak w polskim) jest synonimem *gniewu*. Pisze o tym również Bogdzevič (2020: 81): „Rekonstruuując leksykograficzny obraz gniewu, należy zwrócić uwagę na komponenty znaczeniowe gniewu, które łączą to uczucie z procesami fizjologicznymi w organizmie, zdrowiem i czynnikami je warunkującymi, środowiskiem i jego oceną, *por.* żółć.”

Synonimy. W SŽ hasła *sąžinė* brak, znajduje się tam jedynie *sąžiningas* I → *doras* I [sumienny → uczciwy]. Z kolei *uczciwy* według SŽ oznacza ‘paisantis dorovės normų’ [przestrzegający norm moralności], a przy jednym z synonimów tego hasła (*grynas*) posłużono się przykładem z użyciem wyrazu *sumienia*: *Gryna sąžinė* [czyste sumienie]. Synonimia ta wskazuje na moralny charakter pojęcia sumienia, zgodność z przyjętymi zasadami (prawem, prawdą).

Antonimy W AŽ, podobnie jak w SŽ, jest poświadczony tylko derywat: *sąžiningas* ‘kuris viską daro pagal sąžinę’ [który czyni wszystko zgodnie z sumieniem] – *nesąžiningas* ‘kuris viską daro suktai, ne pagal sąžinę’ [który wszystko czyni przebiegle, niezgodnie z sumieniem]. Wyszukiwanie rozszerzone ujawniło dalsze pary antonimów, zawierające w definicji wyraz *sąžiningas*: *tikras* ‘kuris nekelia abejonių, sąžiningas’ [prawdziwy; który nie budzi wątpliwości, sumienny] – *paviršutiniškas* ‘kuris nesiekia pagrindų, dirba atmestinai’ [powierzchnowy; który nie dociera do podstaw, pracuje niedbale]; *tiesus* prk. ‘kuris teisingas, sąžiningas’ [prosty; w zn. przen. ktoś sprawiedliwy, sumienny] – *suktas* prk. ‘kuris suka, apgaudinėja’ [przebiegły; w zn. przen. który kręci, oszukuje]; *ištikimas* ‘kuris atsidavęs, patikimas’ [wierny; kto jest oddany, godny zaufania] – *nesąžiningas* ‘kuris neturi sąžinės, nepatikimas’ [niesumienny; kto nie ma sumienia, niegodny zaufania]. Z analizy przytoczonych przykładów antonimicznych wobec *sumienia* wynika, że postępowanie wbrew sumieniu świadczy o przebiegłości, niedbałości, a więc cechach, które pozbawiają zaufania.

Frazeologizmy. W FŽ brak hasła *sąžinė* oraz derywatu *sąžiningas*, dopiero wyszukiwanie rozszerzone w oparciu o definiowanie tych jednostek leksykalnych ujawnia jego relacje z innymi pojęciami: *prie dvasios* [dosł. przy duchu] – ‘geras, sąžiningas’ [dobry, sumienny]; *purvinos akys* [brudne oczy] – ‘nešvari sąžinė’ [nieczyste sumienie]; *prie kepenai* [dosł. przy wątrobie], *ranką padėjus ant širdies* [z ręką na sercu] – ‘sąžiningai’ [sumiennie]; *tiesiu keliu eiti* [iść prostą ścieżką] –

‘sąžiningai gyventi’ [żyć sumiennie]; *žariją krauti ant galvos* [kłaść węgle na głowę] – ‘sužadinti sąžinés graužimą’ [dosł. wzbudzać gryzienie sumienia]. Jak widać, większość z wymienionych przykładów potwierdza kojarzenie sumienia z narządami: zgodnymi z tradycją biblijną (oczy, serce) oraz charakterystycznymi dla jęz. litewskiego (wątroba); o fizykalności świadczy też frazeologizm *žariją krauti ant galvos*, świadczący o pewnym ciężarze i dyskomforcie, które są również typowymi elementami w postrzeganiu wyrzutów sumienia.

4. Analiza danych tekstowych

Zanim się przejdzie do szczegółowej analizy pozyskanych danych, warto na wstępie przytoczyć cytaty w formie dialogu, napotkany podczas zbierania z korpusu facebookowego, ukazujący zarówno złożoność pojęcia, jak też brak klarownego jego rozumienia i definiowania w obiegu potocznym:

- *Kulvinskyte, Kulvinskyte, ar Tu bent sąžinés turi?*
- *Ne. Neturiu. O Tu iš kur apie sąžinę žinai? Iš teorijos?*
- *Esu girdėjęs žmones apie ją kalbant.*
- *Giliau nesidomėjai?*
- *Neteko.*
- *Tai pagooglink.*
- *Kaip googlinti? „Kas yra sąžinė?“.*
- *„Ar aš turiu sąžinę?“.* (Facebook, 2022)

[– *Kulvinskyte, Kulvinskyte, czy ty przynajmniej masz sumienie? / – Nie. Nie mam. A skąd wiesz o sumieniu? Z teorii? / – Słyszałem, jak ludzie o nim mówią. / – Nie szukałeś głębiej? / – Nie. / – To zagoogluj. / – Jak to googlować? „Czym jest sumienie?“ / „Czy ja mam sumienie?“]*

Podczas dyskusji, którą zainicjowała wspomiana w tej pracy niejednokrotnie książka Pociūtė (2008), znana litewska literaturoznawczyni Audinga Peluritytė-Tikuišienė również stwierdziła, że książka ta pomogła jej zrozumieć, „dlaczego my, Litwini, jesteśmy tacy smutni – ponieważ kwestia naszego sumienia jest dla nas bardzo niejasna” (Petuchovaitė 2008: 74). Próbą swoistego wyjaśnienia tej kwestii ma więc posłużyć niniejsze opracowanie.

Z analizy wybranych kontekstów z danych korpusowych, publicystycznych oraz internetowych wynika, że dla językowego obrazu SUMIENIA są charakterystyczne następujące fasety, na podstawie których dokonana została eksplikacja pojęcia: [podmiot], [właściwości], [pochodzenie],

[kolekcje], [opozycje], [czynności], [SUMIENIE jako obiekt działań] , [władza], [SUMIENIE jako przyczyna przeżyć (*stimulus*)], [lokalizacja].

4.1. Podmiot SUMIENIA

Sumienie może być **osobiste, prywatne, indywidualne**: człowieka (1), urzędnika (2), własne (wyrażone poprzez zaimek *moje*) (3), pracownika, pracodawcy (4) i **wspólnotowe, zbiorowe**: wspólne (wyrażone poprzez zaimek *nasze*) (3), świata (5), państwa (6), złodziei (lub w innym miejscu – przestępców) (7). Dość często występuje w tekstach wyrażenie „sumienie narodu” (lit. *tautos sąžinė*): w ten sposób są nazywani np. pisarze, architekci, monumentalisci; organizacja społeczno-polityczna Sąjūdis („Lietuvos aidas“, 1995, 1996); poeta Justinas Marcinkevičius; były więzień polityczny („Dienovidis“, 1996); autor litewskiego hymnu narodowego Vincas Kudirka („Gyvenimas gimtajai kalbai“, 2001), Żydzi (www.etaplus.lt, 2020). Sumieniem Litwy nazwano osoby, które ratowały Żydów (8).

- (1) *Dabar galima visaip išvedžioti. Tai kiekvieno žmogaus sąžinės reikalas.* („Kauno diena“, 1999)
[Teraz można wyciągać różne wnioski. Jest to kwestia **sumienia** każdego człowieka.]
- (2) *Prabudo pareigūno sąžinė, ilgą laiką tylėjusio ir nekėlusio viešumon, jog Liustracijos komisija negali tinkamai atlikti pareigų (...).* („Atgimimas“, 2005)
[Obudziło się **sumienie** urzędnika, który przez długi czas milczał i nie upublicznił faktu, że Komisja Lustracyjna nie jest w stanie prawidłowo wykonywać swoich obowiązków (...).]
- (3) *Mūsų sąžinėi. Mano sąžinėi. Nes pagarba savo šalies istorijai, pagarba tiems, kurie tą istoriją sukūrė, yra pagarba savo valstybei. Ir tai yra mano sąžinės reikalas tą pagarbą realizuoti. O jeigu aš negaliu tinkamai pagerbti savo šalies istorijos, man graužia mano sąžinę.* (www.delfi.lt, 2021)
[Dla naszego **sumienia**. Dla mojego **sumienia**. Bo szacunek dla historii własnego kraju, szacunek dla tych, którzy tę historię tworzyli, to szacunek dla własnego państwa. I to jest kwestia mojego **sumienia**, aby realizować ten szacunek. A jeśli nie mogę odpowiednio uszanować historii mojego kraju, to mnie gryzie moje **sumienie**.]
- (4) *Kiek iš tikrųjų valandų kiekvienoje iš dešimties darboviečių praleidžia odontologas ir kaip jis apskaito savo darbo laiką, atlygį už paslaugas ir savo pajamas – paties darbuotojo ir darbdavio sąžinės reikalas.* (www.etaplus.lt, 2020)
[To, ile godzin dentysta faktycznie spędza w każdym z dziesięciu miejsc pracy i w jaki sposób rozlicza swój czas pracy, opłaty i dochody, jest kwestią **sumienia** pracownika i pracodawcy.]

- (5) *Ji išreiškė palaikymą ir pabrėžė, kad įvykiai Tibete yra iššūkis pasaulio sąžinei. Tačiau pačių amerikiečių sąžinė turi dvi puses: ar ne toje pačioje Amerikoje prieš pat Tibeto neramumus buvo paskelbtas pranešimas, kad žmogaus teisių padėtis Kinijoje gerėja?* („Atgimimas“, 2008)
 [Wyraziła swoje poparcie i podkreśliła, że wydarzenia w Tybecie są wyzwaniem dla **sumienia** świata. Amerykańskie **sumienie** ma jednak dwie strony: czy to nie w tej samej Ameryce, tuż przed zamieszkami w Tybecie, opublikowano raport, w którym stwierdzono, że sytuacja w zakresie praw człowieka w Chinach poprawia się?]
- (6) *Artimuosiuose Rytuose lyg ir pakvipo nauju karu. AFP, LA Jordanijos karalius Huseinas Opozicijos ginklas ar valstybės sąžinė?* („Lietuvos aidas“, 1995)
 [Bliski Wschód wydaje się być na krawędzi nowej wojny. AFP, LA Król Jordanii Husajn Opozycyjna broń czy **sumienie** państwa?]
- (7) *Apeliacijos į vagių sąžinę ir širdį pasirodė bergždžios.* („Kauno diena“, 2001)
 [Apele do **sumienia** i serca złodziei okazały się daremne.]
- (8) *Tai, ką turime prisiminti ir didžiuotis. Šiandien Vilniaus universitete, šalia Onos Šimaitės atminimo vietos pagerbėme Lietuvos sąžinę – žydų gelbėtojus, perskaitydami 1785 vardus.* (Facebook, 2023)
 [Coś, o czym należy pamiętać i z czego należy być dumnym. Dziś na Uniwersytecie Wileńskim, obok miejsca pamięci Ony Šimaitė, uczciliśmy sumienie Litwy – osoby, które ratowały Żydów, odczytując 1785 nazwisk.]

Kwestia intra- i interpersonalnego charakteru sumienia nie jest jednoznaczna. Według Pociūtė, która badała pojawienie się tego wyrazu na Litwie, z punktu widzenia podstawy słowotwórczej ono „wskazuje na połączenie wiedzy prywatnej i wspólnotowej” (Pociūtė 2008: 159), jednak w rozumieniu Kulvietisa, „indywidualne sumienie jest publiczne i powinno zgadzać się z uniwersalną prawdą” (Tamże: 161). Istnieją jednak również odmienne poglądy na temat tej wspólności. Z punktu widzenia teologii i socjologii, „Sumienie jest najbardziej skrytym centrum i świątynią jednostki, a zatem jest niedostępne dla nikogo innego. Dlatego też kolektyw i sumienie są w zasadzie sprzeczne. Im bardziej czujne jest sumienie, tym mniejszy wpływ ma na nie kolektyw, masowa opinia” (Narbekovas, Obelenienė 2007: 93). Wymienieni badacze dodają jednak do tego stwierdzenia, że zbiorowe (kolektywne) sumienie może „odnosić się do faktu, że większość ludzi podziela tę samą opinię w kwestiach moralnych, wspiera się i wpływa na siebie nawzajem” (Tamże). Dopuszczalna jest więc możliwość istnienia podobieństwa między obu typami pod pewnymi względami.

Konflikt sumienia podmiotowego i zbiorowego, szczególnie w sytuacjach granicznych, ma odzwierciedlenie również w literaturze litewskiej. Z analizy „Pamiętnika z lat wojny (1914–1919)” (lit. *Karo meto dienoraštis*) Gabrielė Petkevičaitė-Bitė wynika, że „ludzie, którzy nie są skłonni do przemocy, mogą zbiorowo dać się wciągnąć w akty okrucieństwa. Podczas tego poddawania się

ogólnemu nastrojowi ich sumienie, które stało się zbiorowym sumieniem, może zgadzać się na takie zachowanie, ale gdy jednostki zostają same, doznają wyrzutów sumienia z powodu swoich działań” (Barkutė 2017: 48).

4.2. Właściwości SUMIENIA

Sumienie może być **spokojne** (9), co się wiąże m. in. z dobrym snem, a więc ze spokojem wewnętrznym i psychicznym. W tym miejscu można przytoczyć również ludowe powiedzenie, zanotowane w PK: „rami sąžinielė, minkšta pagalvielė“ [spokojne sumieńko, miękka poduszczyca]. Ponadto, z tą właściwością sumienia wiąże się też fakt, że usłyszeć sumienie można właśnie wtedy, gdy wokół jest spokój: „Ramybė, ryto tyluma, nors su savo sąžine šnekėkis“ (SŽ) [Spokój, cisza poranna, choćbyś ze swoim sumieniem rozmawiał]. Może ono również być **niespokojne** (10).

- (9) *Kad ir kaip sąžiningai viską darysi, atsiras žmonių, kuriems atrodysi sukčium. Matyt, geriausia taisyklė: privalai būti sąžiningas ne kitiems, o sau. Jei tavo sąžinė rami, miegi gerai – puiku.* („Kauno diena“, 2000)

[Bez względu na to, jak **sumiennie** postępujesz, znajdą się ludzie, którym wydasz się oszustem. Widocznie, najlepszą zasadą jest to, że musisz być **sumienny** nie wobec innych, ale wobec siebie. Jeśli masz spokojne **sumienie** i śpisz dobrze, to świetnie.]

- (10) (...) *o aš tuos pinigų išleidau su draugais. Vėliau, tiesa, nupirkau močiutei lauktuvių iš savo pinigų, bet sąžinė vis tiek liko nerami.* („Cosmopolitan“, 2000)

[...] a ja wydałem te pieniądze z przyjaciółmi. Później kupiłem babci prezent za własne pieniądze, ale **sumienie** nadal pozostawało niespokojne.]

Kolejną najczęściej występującą cechą jest **czystość** sumienia, jednak może ono być tylko pozornie czyste (11), czyli to, co zdaniem teologów może być nazywane błędnym sumieniem, albo, podążając za myślą filozoficzną, potwierdza autonomiczność sumienia, które nie zawsze odnosi się do obiektywnego dobra moralnego. W barwnym porównaniu do podłogi kuchennej może być ono również **brudne**, potrzebujące nieustannego czyszczenia (12). Z pewnym splamieniem może być wiązana również charakterystyczna mu **czerń** (13, 14).

- (11) *Apgaulė jam – ne tik menas, bet ir ypatinga moralinė pareiga, kurią jis, narsus neteisėtumo princas, atlieka švarių švariausia sąžine, neprilygstamai įsitikinęs savo teisumu.* („Trys savo gyvenimo dainiai“, 2006)

[Oszustwo jest dla niego nie tylko sztuką, ale także szczególnym obowiązkiem moralnym, który on, dzielny księżę nieprawości, wykonuje z najczystszy **sumieniem**, z niezachwianym przekonaniem o własnej słuszności.]

- (12) *Pažiūrėk į tvarką ant savo darbo stalo, pamatysi, kas vyksta tavo prote. Atsidaryk drabužių spintą, ten – tavo jausmų pasaulio atspindys. **Sąžinė** yra kaip virtuvės grindys: vis kas nors prilimpa ir tenka nuvalyti.* (Facebook, 2021)

[Spójrz na porządek na swoim biurku, a zobaczysz, co dzieje się w twoim umyśle. Otwórz szafę, tam jest odbicie twojego świata uczuć. **Sumienie** jest jak podłoga w kuchni: wciąż coś się przykleja i trzeba to wyczyścić.]

- (13) *Niūrus mano protas, krikščioni, juoda it čebato aulas **sąžinė**. Graužiuos ir graužiuos dėl to. Su tokia **sąžine** iki informacinės visuomenės toli kaip iki mėnulio.* („Kauno diena“, 2002)

[Mój umysł jest ponury, chrześcijaninie, a moje **sumienie** jest czarne jak czarne jak smoła (dosł. jak cholewa). Wciąż gryzę się z tego powodu. Z takim **sumieniem** społeczeństwo informacyjne jest tak odległe jak księżyc.]

- (14) *Taip iš tolo stebėdama vyrą, Vilimaitės moteris net po daugelio metų gali prisiminti vien jo išdavystę ir jį „prakeikti“, palinkėdama juodos dėmelės sąžinėje: „Prisimenu, kaip jis užtrenkė prieš mane duris, palikęs nevilčiai [...].“* („Šiaurės Atėnai“, 1997)

[Obserwując w ten sposób męża z oddali, kobieta Vilimaitė, nawet po wielu latach, może jedynie wspominać jego zdradę i „przeklinać” go, życząc czarnej plamki na **sumieniu**: „Pamiętam, jak zatrzęsnał mi drzwi przed nosem, zostawiając mnie w rozpacz [...].”]

Częstym związkiem wyrazowym w wielu dyskursach jest **wolność sumienia**. Pojęcie to funkcjonuje zarówno w obiegu potocznym, jak też w przepisach prawa, medycynie (Juškevičius 2007). W publicystyce sumienie jest m.in. ujęte w postaci metafory – jest określane jako „twierdza wolności” (lit. *laisvės tvirtovė*; Naujasis židinys-Aidai, 1996). Występuje też opinia, że ukształtowana na podstawie przekonań religijnych wolność sumienia wpłynęła na ukształtowanie się innych „wolności” – demokracji, praw człowieka (15). Prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania jest przewidziane w Art. 9. Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Jednak na tle tych rozważań szczególnie paradoksalne wydaje się określenie „więzień sumienia” (lit. *sąžinės kalinys*), które ze względu na zaostrożoną sytuację polityczną w Europie stało się aktualne i dość częste w prasie ostatnich kilku lat (16).

- (15) *Filosofijos daktaras, Seimo narys M. Adomėnas sako, kad mus tokie dalykai turi itin dominti, nes „mūsų demokratija, laisvė ir žmogaus teisės yra išaugę iš religijos **sąžinės** laisvės DNR“.* (www.lrt.lt, 2019)

[M. Adomėnas, doktor filozofii, poseł do Sejmu, mówi, że powinniśmy być szczególnie zainteresowani takimi sprawami, ponieważ „nasza demokracja, wolność i prawa człowieka wyrosły z DNA religijnej wolności **sumienia**”.]

- (16) „Amnesty“ atšaukė „**sąžinės** kalinio“ statusą A.Navalnui: Kremliaus propaganda priminė jo pasisakymus apie migrantus. (www.15min.lt, 2021)

[„Amnesty“ cofa Nawalnemu status „więźnia **sumienia**“: propaganda Kremla przypomniała jego wypowiedzi na temat migrantów.]

Sumienie bywa też **czule, wrażliwe, sprawiedliwe** (17), **obywatelskie** (18), a nawet może dotyczyć poszczególnych dziedzin życia społecznego, np. sumienie **zawodowe** (19), **ekologiczne** (20), z czym wiąże się też nazywanie działaczki na rzecz ekologii Greta Thunberg „sumieniem świata” (lit. *pasaulio sąžinė*; Facebook, 2023).

- (17) *Jiems kaip tik privalu „išmokti saiko bei susivaldymo ir išsiugdyti jautrią ir teisingą sąžinę, kad lengviau atsispirtų jų blogoms įtakoms“.* („XXI amžius“, 1997)

[Powinni oni właśnie „nauczyć się umiarkowania i powściągliwości oraz rozwinąć w sobie wrażliwe i sprawiedliwe **sumienie**, aby łatwiej mogli oprzeć się ich złym wpływom”.]

- (18) *Sunku patikėti, kad MG Baltic ar šio koncerno įtakoje esantiems politikams staiga prabudo pilietinė sąžinė. Veikia galima teigti, kad trigalvio slibino apetitas ir gobšumas nustebino net visko mačiusius.* (www.bernardinai.lt, 2007)

[Trudno uwierzyć, że MG Baltic lub politykom pod wpływem tego koncernu nagle obudziło się obywatelskie **sumienie**. Można raczej powiedzieć, że apetyt i chciwość trójgłowego smoka zaskoczyła nawet tych, którzy widzieli już wszystko.]

- (19) *Tai savanoris mirtininkas, kuris leidžiasi į besipjaunančių interesų džungles, ginkluotas tik meile muzikai ir profesine sąžine, užtaisyta didesne ar mažesne drąsos parako doze.* (www.bernardinai.lt, 2007)

[Jest zabójcą-ochotnikiem, który zapuszcza się w dżunglę sprzecznych interesów, uzbrojony jedynie w swoją miłość do muzyki i zawodowe **sumienie**, które jest wypełnione mniej lub bardziej prochem odwagi.]

- (20) *Šiandien plačiai kalbama apie organizacijų socialinę atsakomybę, žmonių ekologinę sąžinę, bei kiekvieno ekologinę atsakomybę (...).* („Organizacijų vadyba: sisteminiai tyrimai“, 2003)

[Obecnie wiele mówi się o odpowiedzialności społecznej organizacji, **sumieniu** ekologicznym ludzi oraz odpowiedzialności ekologicznej każdego (...)]

W swojej wewnętrznej strukturze sumienie może być postrzegane jako dwustronne (por. przykład (5), str. 31), dwuaspektowe, wyróżniany jest „**Zły / Dobry Głos Sumienia**” (lit. *Blogasis /*

Gerasis Sąžinė Balsas; Facebook, 2018), przypominający niejako funkcjonującą w rozumieniu ludowym i religijnym opozycję szatana i anioła.

4.3. Pochodzenie SUMIENIA

Najczęściej sumienie jest opisywane w kategorii **boskiego pochodzenia**, na które wskazuje również religijne postrzeganie sumienia jako głosu Boga w człowieku, chociaż współcześnie nasila się opinia, że pochodzi ono **od samego człowieka** (21). Boski charakter sumienia potwierdza też możliwość używania jego nazwy wymiennie z nazwą Boga (dla wierzących i niewierzących) oraz postrzeganie sumienia jako wartości najwyższej (22). Społeczeństwo staje się jednak obecnie coraz bardziej zsekularyzowane, a istnienie sumienia jest kwestionowane (23). Akcentuje się więc mniejszy wpływ sumienia na zachowania osób w społeczeństwie i kształtowanie się ich postawy moralnej.

- (21) *Vadinasi, net pranašas, būdamas vaikas, neatpažino Dievo šauksmo. Tad ar reikia stebėtis, kad šiandienos žmogus neįstengia išsųk atpažinti balso, prabylančio kaip jo sąžinė, dieviškos kilmės? Ar reikia stebėtis, kad dažniausiai jis mano, jog šitaip bylojantis balsas randasi iš jo paties?* (<https://www.delfi.lt>, 2021)

[Tak więc nawet prorok jako dziecko nie rozpoznał Bożego wezwania. Czy można się zatem dziwić, że dzisiejszy człowiek nie potrafi od razu rozpoznać boskiego pochodzenia głosu, który przemawia jako jego **sumienie**? Czy można się dziwić, że najczęściej myśli, iż głos, który przemawia w ten sposób, pochodzi od niego samego?]

- (22) *Nepriklausomybė nėra pats aukščiausias dalykas pasaulyje. Yra už ją aukštesnis – būtent Dievas. O jeigu nesame tikintys, galime vietoj „Dievo“ pasakyti „žmoniškumas“ arba „sąžinė“.* (www.15min.lt, 2020)

[Niepodległość nie jest najwyższą rzeczą na świecie. Jest od niej wyższa – właśnie Bóg. A jeśli nie jesteśmy wierzący, możemy zamiast „Boga” powiedzieć „ludzkość” lub „**sumienie**”.]

- (23) *„Gal sąžinė graužia?” – klausia Nykštukas. „Kokia ten sąžinė, – sakau, – kokia šiais laikais gali būti sąžinė?”* („Kauno diena“, 2000)

[„Może **sumienie** gryzie?” – pyta Krasnoludek. „Jakie tam **sumienie**”, odpowiadam, „jakie w dzisiejszych czasach może być **sumienie**?”.]

4.4. Kolekcje

Nie sposób nie zauważyć, że dość często w kontekstach razem z sumieniem współwystępuje i współdziała **serce** i **umysł** (24). Można tu widzieć wpływ tradycji biblijnej, gdyż utożsamianie sumienia głównie z sercem wyraźne jest szczególnie w Nowym Testamencie. Zdaniem J. Pajėdienė Źmudzini postrzegają związek sumienia z sercem, znajduje to odzwierciedlenie już w Katechizmie Daukszy (por. Pajėdienė 2021). Kierowanie się umysłem i sumieniem ma wyróżniać człowieka z tzw. szarej masy, nie pozwala mu podążać ślepo za innymi (25). *Umysł* natomiast występuje również w utartym związku „umysł, sumienie i honor epoki”, i dotyczy założeń partii komunistycznej, co w kontekstach współczesnych uzyskuje odcień ironiczny (26). Użyte w kontekstach obok takie pojęcia, jak sumienie i **przekonania** (27), **pamięć** (28), **odpowiedzialność**, **prawda** (29), która z kolei jest postrzegana jako broń przeciw antywartościom (30), **przyjaźń**, **wierność**, **miłość**, **poczucie obowiązku** (31), a więc głównie wartości moralne, etyczne, zakładają ich ścisły związek. Brak tych wartości zniewala (32), pozbawia intelektu, przybliżając do zmysłów pierwotnych (33).

(24) *Šiandien noriu pasakyti viena – dėl nieko nesigailiu, viską dariau, kaip liepė sąžinė, protas ir širdis. Dirbau Lietuvai, jos žmonių labui, vardan mūsų vaikų ir vaikaičių ateities.* („Penkeri Prezidento metai“, 2000)

[Dziś chcę powiedzieć jedno: niczego nie żałuję, robiłem wszystko tak, jak podpowiadało mi **sumienie**, rozum i serce. Pracowałem dla Litwy, dla jej mieszkańców, dla przyszłości naszych dzieci i wnuków.]

(25) *Kai laukiausi Pijaus, meldžiau Dievo, kad jis užaugtų doru žmogumi ir vadovautųsi savo protu ir sąžine, o ne bandos jausmu.* (Facebook, 2023)

[Kiedy spodziewałam się Piusa, modliłam się do Boga, aby wyrósł na uczciwego człowieka, kierującego się własnym rozumem i **sumieniem**, a nie instynktem stadnym.]

(26) *Kaip kitados priėjo savo kelio galą TSKP – Tarybų sąjungos komunistų partija, pasiskelbusi kad tarnauja darbo žmonėms, o tarnavusi tik savo vadų privilegijoms. Mokykloje rašydavom rašinį „Partija – mūsų epochos protas, sąžinė ir garbė“, o galvodavom: na ir niekšai.* (www.delfi.lt, 2011)

[Tak jak KPZR, Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego, doszła kiedyś do końca swojej drogi, deklarując, że służy ludziom pracy, a służąc jedynie przywilejom swoich przywódców. W szkole pisaliśmy rozprawkę na temat „Partia – umysł, **sumienie** i honor naszej epoki”, a myśleliśmy: cóż za nikczemnicy.]

(27) (...) *partija, kuri okupavo, žudė, trėmė, kasdien tyčiojos iš švenčiausių jausmų, neleido nei kalbėti, nei gyventi taip, kaip liepė tavo įsitikinimai, sąžinė.* („Caritas“, 1995)

- [...] partia, która okupowała, zabijała, deportowała, codziennie szydziła z najświętszych uczuć, która nie pozwalała mówić ani żyć tak, jak nakazywały ci twoje przekonania, **sumienia**.]
- (28) *Visi pamirštami vienodai greit: ir tie, kurie padeda, remia, gina, ir tie, kurie aptapšnoja. Mat, atmintis paprastai įsikuria šalia sąžinės.* (www.bernardinai.lt, 2006)
- [Wszyscy są zapominani tak samo szybko: ci, którzy pomagają, wspierają, bronią i ci, którzy oszukują. Pamięć zwykle urządzi się obok **sumienia**.]
- (29) *Iš to žiedo sklėisis sąžinė – didžioji žmogaus atsakomybė už savo sielą, savo šeimos ramybę, savo tautos rytdieną. O sąžinės pamate – tiesa.* („Caritas“, 1995)
- [Z tego kwiatu będzie się rozwijało sumienie – wielka odpowiedzialność człowieka za jego duszę, za pokój jego rodziny, za jutro jego narodu. A fundamentem **sumienia** jest prawda.]
- (30) *Manau, kad kuomet dažniau naudosis sąžinės ir tiesos ginklais, tuo mažiau reikės šautuvų.* („Kauno diena“, 2001)
- [Myślę, że im częściej będziemy używać broni **sumienia** i prawdy, tym mniej będziemy potrzebować broni palnej.]
- (31) *Iki pat šios dienos ji išsaugojo tyrą tikėjimą amžinosiomis vertybėmis – bičiulyste, ištikimybe, meile, sąžine, pareiga – savo gyvenimu pratęsdama ir liudydama jų buvimą iki pat šio, atkakliausiai jas neigusio, skeptiško ir ciniško amžiaus pabaigos.* („Išsiduosi. Balsu“, 2002)
- [Do dziś zachowała czystą wiarę w odwieczne wartości – przyjaźń, wierność, miłość, sumienie, poczucie obowiązku – kontynuując je i świadcząc o nich swoim życiem aż do końca tego sceptycznego i cynicznego stulecia, które najbardziej uparcie im zaprzeczało.]
- (32) *Be kultūros, be sąžinės, be įsitikinimų, be principų – pilvo ir puikybės vergai.* („Dienovidis“, 2001)
- [Bez kultury, bez **sumienia**, bez przekonań, bez zasad – niewolnicy brzucha i pychy.]
- (33) *Nei sąžinės, nei pagarbos, kaip laukiniai.* (www.15min.lt, 2020)
- [Ani **sumienia**, ani szacunku, jak dzikusy.]

4.5. Opozycje

Najbardziej wyraźną opozycją sumienia w tekstach publicystycznych jest **polityka**. Bycie politykiem samo w sobie zakłada, że się będzie traktowanym jako złodziej, więc niejako automatycznie wyklucza sumiennosc zachowania (34). Abstrahowanie się od polityki może oznaczać nieposiadanie korzyści (35). Tendencja mówienia o sumieniu w kontekście polityki, dająca się zauważyć szczególnie w Litewskim Korpusie Mediów Internetowych, jest uwarunkowana szeroko w prasie z ostatnich kilku lat omawianymi przełomowymi wydarzeniami politycznymi (przede wszystkim protesty na Białorusi, wojna na Ukrainie).

(34) (...) tik 4,5 proc. įsitikinę, kad į politiką einama ne dėl asmeninės naudos, o spręsti visuomenės reikalus. Koks protingas ir **sąžiningas** žmogus dabar gali ryžtis eiti į politiką? Vis tiek visuomenė jį vadins arba vagimi, arba kvailiu, nesugebančiu pasivogti. (www.bernardinai.lt, 2005)

[(...) tylko 4,5% uważa, że w polityce nie chodzi o osobiste korzyści, ale o sprawy społeczne. Jaka inteligentna i **sumienna** osoba może teraz odważyć się zająć się polityką? W opinii publicznej i tak zostanie ona złodziejem lub głupcem, który nie jest zdolny do kradzieży.]

(35) Sovietmečiu rimtas ir **sąžiningas** mokslininkas norėjo likti tarsi už politikos ribų, bet jeigu visi taip būtų darę, tai jokia knyga nebūtų pasirodžiusi. („Kumelė, vardu Emilija“, 2002)

[W czasach sowieckich poważny i **sumienny** naukowiec chciał trzymać się z dala od polityki, ale gdyby wszyscy tak robili, żadna książka by się nie ukazała.]

Opozycję z sumieniem tworzą również **pieniądze** (36). Brak sumienia wielokrotnie wiąże się z pieniędzmi, a ich pożądanie, chciwość mają negatywny wpływ na nie. Istnieje między nimi odwrotna zależność – ilość pieniędzy zależy od „wielkości” sumienia. Warto tu przypomnieć również przykłady ze AŻ: „Gdy kieszeń się rozszerza, sumienie się kurczy” (lit. *Kišenei plečiantis, sąžinė traukias*), „Mniej sumienia – więcej pieniędzy” (lit. *Mažiau sąžinės – daugiau pinigų*). Kolejną opozycją, aczkolwiek z poprzednią ściśle powiązaną, jest **biznes**, który jest również niezgodny z sumieniem (37). Z zasady postępowanie zgodnie z sumieniem nie może zależeć od zajmowanych pozycji, gdyż ma dotyczyć wewnętrznych cech osoby, a nie zewnętrznych manifestacji. Jednak być sumiennym, uczciwym w biznesie po prostu się nie opłaca, a nawet może wiązać się z niedostatkiem (38). Swoistym paradoksem w nawiązaniu do poprzedniej fasety jest pogląd, że sumienność niekoniecznie ma powiązanie z mądrością, umysłem (39).

(36) Reziumuodami atsakymus, galėtume išsakyti dažniausią visų mintį: Kuo platesnė valdininko kišenė, tuo mažesnė **sąžinė**. Tad ar nevertėtų džiaugtis: kasdien tampame vis **sąžiningesne** tauta, nes mūsų, eilinių, kišenės vis siaurėja. („Kauno diena“, 2000)

[Podsumowując odpowiedzi, moglibyśmy powiedzieć najczęstszą myśl ze wszystkich: im szersza kieszeń urzędnika, tym mniejsze **sumienie**. Czy nie powinniśmy się więc cieszyć: z każdym dniem stajemy się bardziej **sumiennym** narodem, ponieważ nasze kieszenie jako zwykłych ludzi stają się coraz węższe.]

(37) Kabelinės televizijos neatsisako rusiško asortimento. Vienos aiškinasi – jeigu visa rusiška produkcija neuždrausta, ja galima prekiauti, kitos siūlo neieškoti **sąžinės** versle. (www.lrt.lt, 2022)

[Telewizja kablowa nie rezygnuje z rosyjskiego asortymentu. Niektórzy twierdzą, że jeśli wszystkie rosyjskie produkty nie są zakazane, mogą być sprzedawane, inni sugerują, że nie trzeba szukać sumienia w biznesie.]

(38) *Nė vienas sąžiningas darbuotojas dabar nepasistatys nei prabangios pilaitės, nei nusipirks prabangaus importinio automobilio.* („Kauno diena“, 1995)

[Żaden **sumienny** pracownik nie zbuduje teraz luksusowej rezydencji ani nie kupi luksusowego samochodu z importu.]

(39) *Jo nuomone, geriau suktas, bet protingas negu sąžiningas, bet bukas žmogus, galintis pridaryti daug bėdos (...).* („Profesorius Kazys Daukšas“, 2000)

[Jego zdaniem lepiej być człowiekiem przebiegłym, ale mądrym niż **sumiennym**, ale tępym, który może sprawić wiele kłopotów (...).]

Jako opozycja sumienia występuje też **prawo** (40). Konflikt sumienia i prawa powinien być nieraz rozstrzygany na podstawie właściwych wyborów moralnych, zgodnych z głosem sumienia. Jako przykład można tu przytoczyć biblijnych faryzeuszy, nader pilnie przestrzegających prawa, którzy zyskują miano obłudników. Pociūtė (2008: 164) pisze o tym, że podobnie jak Kulvietis, humanista hiszpański Juan de Valdés w swoich dziełach argumentował, że „fundamentem państwa chrześcijańskiego jest spokojne sumienie i chrześcijańska wolność”, a ci, którzy mają nadzieję na dostąpienie usprawiedliwienia przez prawo, nigdy nie zaznają spokoju sumienia”.

Na poziomie religijnym jako opozycję sumieniu można wyodrębnić również **magię**, która wiąże się z brakiem sumienia i odpowiedzialności (41).

(40) *Kartais sąžiningas veiksmas reikalauja nepaklusti įstatymui, o nesąžiningas yra teišus, nes sutampa su teisės raide. Sąžinė dabar išgaravusi iš mentaliteto.* („Artuma“, 2003)

[Czasami **sumienne** działanie wymaga nieprzestrzegania prawa, podczas gdy **niesumienne** działanie jest słuszne, ponieważ jest zgodne z literą prawa. **Sumienie** obecnie wyparowało z mentalności.]

(41) (...) *tikėti tikra magija – tai pripažinti, kad esama kitų jėgų šalia Dievo. Kas mano, kad magijos dalykai pakeičia ar nulemia ateitį, atsisako žmogaus sąžinės ir atsakomybės už savo sprendimus.* („Bitutė“, 2004)

[(...) wiara w prawdziwą magię oznacza uznanie, że istnieją inne siły poza Bogiem. Każdy, kto wierzy, że magia zmienia przyszłość lub o niej decyduje, odrzuca ludzkie **sumienie** i odpowiedzialność za swoje decyzje.]

4.6. Czynności SUMIENIA

W celu ukazania skomplikowanej struktury badanego pojęcia istotne mogą być jego różne połączenia z czasownikami. Sumienie samo może **się budzić, drgać** (42). Niemała ilość metafor, utartych związków wyrazowych ujmuje sumienie jako istotę żywą, charakterystyczna jest więc personifikacja sumienia. Posiada ono **zdolność widzenia** – wyrażoną poprzez metaforę *oka sumienia* (43) i **mówienia** – częsty związek wyrazowy *głos sumienia*, który jest uważany za naturalny, wrodzony, a więc zgodny z myśleniem teologicznym (44). Istnieje również odmienny pogląd, utrwalony raczej w psychologii, że sumienie jest powiązane ze zdolnościami umysłowymi, które są rozwijane (45). Ponadto, warto w tym miejscu dodać, że chociaż określenie sumienia jako głosu było obecne już w myśli klasycznych filozofów – Kanta („tajemniczy głos”), św. Tomasza z Akwinu („głos Boga”) (Cyt. za Ziółkowska 2007: 58) niektórzy badacze w ogóle zaprzeczają istnieniu głosu sumienia, opartego na wrodzonej intuicji: „Sumienie nie jest cichym głosem szepczącym każdemu z nas nieomylnie, co powinniśmy zrobić. (...) Gdyby sumienie było niczym innym jak rodzajem doskonałego percepcyjnego intuicjonizmu, wszelkie dyskusje o charakterze moralnym utknęłyby w martwym punkcie. Jedyłą rzeczą, jaką filozofia moralna mogłaby powiedzieć o moralności, byłoby „podążaj za swoim sumieniem” (Sulmasy 2008: 136–137).

(42) *Tik galutinio atsakymo nėra. Nuodėmė, kaltė – be abejo, yra prabudusi sąžinė, ji tau duoda ženklą, kai ima kirbėti. Tačiau suformuluoti šias sąvokas kažin ar įmanoma.* (www.bernardinai.lt, 2005)

[Nie ma jednoznacznej odpowiedzi. Grzech, wina – oczywiście, są **sumieniem**, które się przebudziło, ono daje ci znak, kiedy zaczyna drgać. Ale trudno jest sformułować te pojęcia.]

(43) *Tačiau sąžinės akis atsivėrė, ir žmonijos kančios, amžinas pasaulio kentėjimas nuo šiol taps jo asmeniniu reikalu.* („Trys savo gyvenimo dainiai“, 2006)

[Ale oko **sumienia** się otworzyło, i cierpienia ludzkości, wieczne cierpienia świata, staną się odtąd jego osobistą sprawą.]

(44) *Sąžinės balsas ir dvasios kilnumas Vaičiulaičio vaikams yra įgimti, o ne įskiepyti dalykai. Tai vienas savičiausių jo pažiūros į vaikus aspektų.* („Straipsniai, esė, interviu“, 1997)

[Głos **sumienia** i szlachetność ducha dzieciom Vaičiulaitisa są wrodzone, a nie zaszczone. Jest to jeden z najbardziej charakterystycznych aspektów jego poglądu na dzieci.]

(45) *Europoje taip pat buvo populiari pažiūra, jog vaikas nepajėgus racionaliai analizuoti savo sąžinės bent iki 14 metų. Proto subrendimas laikytas pagrindiniu moralinių sprendimų veiksmiu.* („Aidai“, 1997)

[W Europie popularny był również pogląd, że dziecko jest niezdolne do racjonalnej analizy swojego **sumienia** co najmniej do 14 roku życia. Dojrzałość umysłu była postrzegana jako kluczowy czynnik w podejmowaniu decyzji moralnych]

Większość działań przypisywanych sumieniu wiąże się z jego wpływem na człowieka. Najczęściej powoduje ono pewien dyskomfort psychiczny, a nawet fizyczny – **gryzie**. Najczęściej wymieniane przyczyny gryzienia sumienia są następujące: kłótnie, napięte lub zepsute relacje (46); nałogi, uzależnienia (47); częstym czynnikiem jest również dieta, niezdrowa (w innych kontekstach – wysokokaloryczna) żywność (48), słodczyce etc.; dbanie o samego siebie (49), co przedstawia niejako wykrzywiony obraz sumienia lub dostrzega się w takim zachowaniu nawet relikty z przeszłości, gdyż obecnie przeważa raczej pogląd, że na pierwszym miejscu trzeba stawiać siebie, a dopiero potem innych ludzi. Przyczyną może też być wspomniany wyżej w (3) przykładzie zachowywany dystans do historii kraju. Gryzienia sumienia, inaczej – wyrzutów sumienia, nie doznają natomiast lekarze (50), których, podobnie jak omówionych w poprzedniej fascie polityków, można zaliczyć do ludzi wpływowych (mających wpływ na losy człowieka, państwa).

(46) *Šiandien, kai daugelis tėvų su vaikais praleidžia 24 valandas per parą, namuose kyla daugiau nesusipratimų, konfliktų ir barnių, kuriuos lydi sąžinės graužimas, kad galbūt nereikėjo pakelti balso, nereikėjo atstumti vaiko.* (www.delfi.lt, 2021)

[Dziś, gdy wielu rodziców spędza ze swoimi dziećmi 24 godziny na dobę, w domu jest więcej nieporozumień, konfliktów i kłótni, którym towarzyszy gryzienie **sumienia**, że być może nie powinni byli podnosić głosu, nie powinni byli odpychać dziecka.]

(47) *Tuo metu buvau dvasiškai palūžusi: graužė sąžinė, nes per tuos šamanizmo seansus pati gėriau ir kitus žmones girdžiau narkotikais. Žodžiu, ne tik pati buvau paklydusi, bet ir daug žmonių patraukiau paskui save.* (www.diena.lt, 2020)

[W tym czasie byłam duchowo złamana: **sumienie** gryzło, ponieważ sama piłam i narkotyzowałam innych ludzi podczas tych sesji szamanizmu. Jednym słowem, byłam nie tylko zagubiona, ale też pociągnęłam za sobą wielu ludzi.]

(48) *Tai nebus nei veganiški, nei madingai „ekologiški“, „švarūs“ ir kitaip rojų primenantys patiekalai. Bet tai namie gaminti, skanūs ir paprasti patiekalai, kai norisi, kad ir vaikas sotus būtų, ir sąžinė negrauztų dėl nesveiko maisto.* (www.etaplus.lt, 2020)

[Nie będą to dania wegańskie, ani modne „ekologiczne”, „czyste” czy w inny sposób rajskie. Będą za to domowe, smaczne i proste dania, gdy chcemy, by i dziecko było syte, i **sumienie** nie gryzłoby z powodu niezdrowego jedzenia.]

(49) *Ir todėl kartais, o tiksliau, labai dažnai sugriaužia sąžinė, kai pats nori kažką padaryti ne dėl kitų, o dėl savęs, dėl savo laimės, komforto, svajonių, nes na... anais laikais... Tai būtų buvęs išpindėjimas. Bet laikai ne be tie. Jau seniai nebe tie. Ir dabar galima atsiversti tą skyrių „Aš ir apie mane“.* (Facebook, 2022)

[I dlatego czasami, a raczej bardzo często, **sumienie** gryzie, gdy chcesz zrobić coś nie dla innych, ale dla siebie, dla własnego szczęścia, własnego komfortu, własnych marzeń, bo, cóż... w tamtych

czasach... To byłaby kapryśność. Ale to już nie te czasy. Dawno nie te. I teraz można otworzyć ten rozdział „Ja i o mnie”.]

(50) *Poliklinikų gydytojai be jokios sąžinės graužaties reziūmavo, kad ir anksčiau įtarus tikrąją ligą niekas nebūtų pasikeitę.* („Kauno diena“, 2000)

[Lekarze w przychodniach stwierdzili bez żadnego gryzienia **sumienia**, że nic by się nie zmieniło, nawet gdyby wcześniej podejrzewali rzeczywistą chorobę.]

Sumienie może też **drzemać** (51), więc człowiek do niego **puka**, choć w innych kontekstach ten stukot jest charakterystyczny samemu sumieniu. Do opisu działań sumienia wykorzystywane są niemal drastyczne określenia: może ono **gwałcić**, **dręczyć** (52), **przenikać** niczym ostrze noża (53). Jednak chociaż przeważa raczej ciemny obraz działań, sumienie poprzez swoją zdolność **rozgrzewać ducha** wraz z innymi wartościami moralnymi (54) może też być postrzegane jako jasność, ciepłość.

(51) *Žingsnelis, primenantis mėginimą dar kartą pasibelsti į snaudžiančią pasaulio sąžinę.* („Atgimimas“, 2008)

[Mały krok, przypominający próbę ponownego zapukania do drzemającego **sumienia** świata.]

(52) *Bet 10 Lt įmanoma įmesti tik tada, jei įsitraukia ir siela. Sąžinė čia nepadės – ji gali pakankinti, paprievartauti, bet tuomet aš duosiu 5 Lt, o paskui pagalvosiu: vaikas ir vėl ledams prašys.* („Šiaurės Atėnai“, 1996)

[Ale wrzucenie 10 Lt jest możliwe tylko wtedy, gdy w grę wchodzi również dusza. **Sumienie** tu nie pomoże – może podręczyć, pogwałcić, ale wtedy dam 5 Lt, a potem pomyślę: dziecko znowu poprosi na lody.]

(53) *Stepas jautėsi kaltas, ir jo sąžinės priekaištai vėrė jį lyg peilis.* („Darbai ir dienos“, 2003)

[Stepas czuł się winny, a wyrzuty **sumienia** przeszywały go jak nóż.]

(54) (...) *jis kaip tik ir įeina į dvasią kaip sveika nuovoka, sąžinės, tiesos, meilės – viso, kas šildo dvasią – pagrindu atmesdamas visus mokslinio racionalizmo ir logikos peršamus prietarus.* („Išsivadavimas“, 1997)

[(...) wchodzi w ducha właśnie jako zdrowy rozsądek, na podstawie **sumienia**, prawdy, miłości – wszystkiego, co rozgrzewa ducha – odrzucając wszelkie uprzedzenia narzucone przez naukowy racjonalizm i logikę.]

4.7. SUMIENIE jako obiekt działań

Postrzeganie sumienia jako obiektu działań ukazuje szeroki zakres czynności, wykonywanych względem sumienia. Jednym z najczęstszych jest **zawieranie kompromisów** z sumieniem, co wydaje

się szczególnie skomplikowanym zjawiskiem w sytuacjach krytycznych (55). Człowiek nieraz uważa, że może **wpłynąć** na swoje sumienie, nie pozwolić mu robić wyrzutów, **wykorzystać** je do własnych celów, **mijać się** z nim lub nawet **postępować wbrew** niemu, a nawet je „**wyłączyć**” (56) albo w innym kontekście „**włączyć**”. Jednak z punktu widzenia psychologii Paškus (2009: 162) wyklucza taką możliwość: „Zdrowe sumienie zawsze przywłaszcza sobie ogólne normy ludzkiej społeczności. Nie możemy ignorować tych norm, ani żonglować wyrokami sumienia, ich zniekształcać. Albo spełniamy wymagania norm, albo nie.”

(55) *Režimo kritika be užuolankų ir kartu universalus nėrimas gilyn ieškant atsakymų į klausimą, kiek galima eiti į kompromisą su savo sąžine, kai ant kortos pastatyta kito gyvybė, – įspūdžiais dalijasi D. Filmanavičiūtė.* (www.delfi.lt, 2021)

[Krytyka režimu bez ogródek, a jednocześnie uniwersalne zanurzenie się w głębinach w poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie, w jakim zakresie można pójść na kompromis z własnym **sumieniem**, gdy stawką jest życie innej osoby – mówi D. Filmanavičiūtė.]

(56) *Pavakarieniavome, o šaldytuvus maisto dar pilnas. Apie dietas tikrai šventiniu laikotarpiu pamirštu, tai metas, kai tradicijos svarbiau. Sąžinė išjungta, Mezym po ranka ir mišrainių pilna lėkštė.* (Facebook, 2020)

[Zjedliśmy kolację, a lodówka wciąż jest pełna jedzenia. W okresie świątecznym naprawdę zapominam o dietach, to czas, kiedy tradycje są ważniejsze. **Sumienie** wyłączone, Mezym pod ręką i talerz pełen sałatek.]

Charakterystyczne jest też to, że sumienie można **obciążać** (57), coś może na nim **ciążyć** (np. winy, grzechy) lub **spadać, kłaść się na nie** (np. los innych ludzi), w innych przykładach owo obciążanie jest wyrażone np. za pomocą wyrażenia „**wchodzenie na sumienie**” (lit. *lipimas ant sąžinės*, www.delfi.lt, 2021). Jednak nie zawsze czynniki zakłócające sumienie lub jego wyrzuty są zgodne z wyrzutami Boga (58). Sumienie nie może być **zbadane, sprawdzone** zewnątrznie (59), człowiek tylko we własnym zakresie może zbadać swoje sumienie, np. wierzący robią to przed spowiedzią (tzw. rachunek sumienia, lit. *sąžinės apyskaita / sąskaita*).

(57) *Mes tampame ir jau tapome ideologiškai Vakaraais, tad, norėdami būti vakariečiais, privalome ant savo sąžinės užsikrauti ir pasaulio tautų genocido našta, slegiančią visą Vakarų istoriją, taip pat ir jų praturtėjimo istoriją.* („Vilkų saulutė: eseistika“, 2003)

[Stajemy się i już staliśmy się ideologicznie Zachodem, a aby być zachodnimi, musimy również obciążyć **sumienie** brzemieniem ludobójstwa narodów świata, które obciąża całą historię Zachodu, w tym historię jego wzbogacenia.]

(58) *Sakysite: „Iš kur sužinoti?“ Klausti: „Viešpatie, kas Tave labiausiai trikdo manyje?“ Taip, yra kažkas, kas trikdo mano sąžinę. Bet ar tai, kas trikdo mano sąžinę, visada labiausiai trikdo ir Dievą? Nebūtinai. („Caritas“, 1997)*

[Powiecie: „Skąd mam to wiedzieć?“ Zapytać: „Panie, co najbardziej przeszkadza Ci we mnie?“. Tak, jest coś, co niepokoi moje **sumienie**. Ale czy zawsze to, co niepokoi moje **sumienie**, najbardziej niepokoi też Boga? Niekoniecznie.]

(59) *Tegul atleidžia sąžiningieji prekiautojai, kurių, tikėkime, dar yra. Deja, ant kaktos tai neparašyta. O patikrinti sąžinės, kaip, pavyzdžiui, svarstyklės metrologijos centre, neįmanoma. („Kauno diena“, 1997)*

[Niech **sumienni** handlowcy, którzy, miejmy nadzieję, jeszcze istnieją, wybaczą. Niestety, nie ma tego wypisanego na czołach. A sprawdzić **sumienie**, tak jak np. wagi w centrum metrologicznym, jest niemożliwe.]

Kluczowym elementem wydaje się żywa **relacja** z sumieniem (w pewnym sensie na wzór żywej relacji z Bogiem), która może przybierać postać zarówno „dramatycznej **walki** z sumieniem“ („dalyvavau itin dramatiškoj kovoj su savo sąžine“, Facebook, 2023), jak też – i przede wszystkim – zgodzeniem się na **współpracę** – zamiast ukrywania się, stać przed nim niczym *tête-à-tête* oraz przekierowanie kierunku działania zgodnie z sumieniem na działanie wspólnie, razem z sumieniem (60). Wówczas z kogoś w rodzaju niepożądanego przeciwnika może się ono stać *teleskopem* lub *mikroskopem*, przybliżającym strukturę świata.

(60) *Iš tikrųjų draugę aplankau rečiau negu abi su sąžine norėtume dėl pakankamai rimtų ir visiškai suprantamų priežasčių. (...) Esu tikra, kad gyvenimas pagal sąžinę mums visiems yra svajonė ir siekis, bet šiame pasaulyje nė vienas iš tikrųjų to nepajėgiame. Bet pastaruoju metu supratau, kad yra labai įdomu, o tikriausiai ir prasminga, gyventi ne pagal sąžinę, o su ja. (...) Jeigu, užuot susigūžusi ir sprukusi nuo jos slapstyti, atsigręši tiesiai į sąžinę ir pažvelgsi jai į akis, iš pikčiurnos įkyrėlės graužikės ji virs... nežinau, ar labiau teleskopu, ar mikroskopu. Pažvelgus į pasaulį pro ją, pasirodo, kad iš tikrųjų jis – tarsi dėlionė (...). (www.bernardinai.lt, 2021)*

[W rzeczywistości odwiedzam moją przyjaciółkę rzadziej, niż wraz z **sumieniem** chciałybyśmy, z całkiem poważnych i całkowicie zrozumiałych powodów. (...) Jestem pewna, że życie w zgodzie z **sumieniem** jest marzeniem i dążeniem każdego z nas, ale na tym świecie nikt z nas nie jest do tego zdolny. Ale ostatnio zdałam sobie sprawę, że bardzo interesujące i prawdopodobnie znaczące jest życie nie według **sumienia**, ale z **sumieniem**. (...) Jeśli zamiast kulić się i ukrywać przed nim, zwrócisz się do swojego **sumienia** i spojrzysz mu w oczy, zmieni się ono z wrednego natrętnego gryzonia w... nie wiem, czy bardziej w teleskop, czy mikroskop. Jeśli spojrzeć na świat przez jego pryzmat, okazuje się, że tak naprawdę jest niczym puzzle (...).]

4.8. Władza

Kategoria ta w odniesieniu do sumienia mieści w sobie głównie wspomnianą już zdolność sumienia do **nakazywania** oraz kreowania wyobrażenia sumienia jako **sędzi**, zawsze zidentyfikuje winę (61). Grzech, który sumienie **wytyka**, jest postrzegany jako element wspólny dla społeczeństwa. Sumienie jest rozumiane jako **najwyższa instancja**, jednak najpoważniejszy **sąd** nie jest uzewnętrzniony, odbywa się zwykle przede wszystkim w samym człowieku (62). **Zmusza** ono do zeznania winy, odbycia kary, czego konsekwencją jest rozpoczęcie nowego życia (63), a więc nie przekreśla człowieka ostatecznie i bezpowrotnie.

(61) *Antra vertus, interiorizuojant teismo instancija taip pat kraštutiniai radikalizuojama: vidinis teisėjas – tai sąžinė. Toks teisėjas visuomet aptinka kaltę! Taigi visiems žmonėms bendro, prigimtinio ir vidujinio įstatymo ir jį atitinkančios instancijos – sąžinės – plotmėje iškeliamą dar vieną pamatinę žmonių bendrybę – nuodėmę. Pasirodo, kad pati prigimtis yra nuodėminga.* („Baltos lankos“, 1997)

[Z drugiej strony, interioryzacja instancji sądowej również radykalizuje ją w skrajny sposób: sędzia wewnętrzny to **sumienie**. Taki sędzia zawsze znajdzie winę! Tak więc, w kontekście wspólnego, naturalnego i wewnętrznego prawa dla wszystkich ludzi i odpowiadającej mu instancji, **sumienia**, na pierwszy plan wysuwa się inna fundamentalna ludzka wspólność: grzech. Okazuje się, że sama natura jest grzeszna.]

(62) *Joks teismo sprendimas manęs nenuteis labiau nei mane teisia mano paties sąžinė, todėl dar kartą nuoširdžiai atsiprašau visų Kėdainių rajono gyventojų ir savo kolegų (...).* (www.15min.lt, 2021)

[Żadna decyzja sądu nie osądzi mnie bardziej niż moje własne **sumienie**, więc jeszcze raz szczerze przeproszam wszystkich mieszkańców rejonu kiejdańskiego i moich współpracowników (...)]

(63) *Net nesant liudininkų, dingus įkalčiams, žmogus nesijaučia ramus. Sąžinė priverčia jį prisipažinti ir, atkentėjus pelnytą bausmę, vėl pradėti gyventi iš naujo.* („Kauno diena“, 1996)

[Nawet w przypadku braku świadków, gdy dowody zniknęły, człowiek nie czuje się spokojnie. **Sumienie** zmusza go do przyznania się do winy i, po poniesieniu zasłużonej kary, rozpoczęcia życia od nowa.]

4.9. SUMIENIE jako przyczyna przeżyć (*stimulus*⁸)

Sumienie i wsłuchiwanie się w jego głos sprawia, że człowiek **rozkwita i rozwija się** (64), a także, pełniąc funkcję zwierciadła, **uwypatnia obrzydliwość własnej twarzy** (65). Posiadanie (czystego) sumienia wiąże się z **radością**, czyli rzeczami pozytywnymi, natomiast utrata sumienia – z **bólem**, a więc czymś negatywnym (66). Z religijnego punktu widzenia, posłuszeństwo sumieniu niekoniecznie zakłada **przyjemność** (67), na co wskazuje też **dyskomfort** z powodu przytoczonych już powyżej działań sumienia o charakterze negatywnym. Jednak z zasady postępowanie zgodnie z sumieniem powinno w końcu zapewnić **wewnętrzny spokój i wyjątkowy komfort** (68).

(64) *O mano sąžinė – ji irgi verčia mane skleistis ir augti. Per firmą, verslą, grupę. Štai šitoje vietoje ir reiktų įsiklausyti į sąžinės balsą.* („Artuma“, 2003)

[A moje **sumienie** – ono również sprawia, że rozkwitam i się rozwijam. Poprzez firmę, biznes, grupę. W tym miejscu właśnie trzeba wsłuchać się w głos **sumienia**.]

(65) *Manau, sutiksite, jog reikia didelės drąsos atsistoti prieš veidrodį – juo gali būti sąžinė – ir, užuot piktinūsis kitais, įsiziūrėti, koks kartais pasibjaurėtinas mūsų pačių veidas.* („Caritas“, 1997)

[Myślę, że zgodzicie się, iż potrzeba wielkiej odwagi, aby stanąć przed lustrem – którym może być **sumienie** – i zamiast złościć się na innych, wpatrzeć się, jak obrzydliwa czasami może być nasza własna twarz.]

(66) *Aukštųjų, dvasinių vertybių pasaulyje tikrasis džiaugsmas yra tyra sąžinė, per kurią kalba Dievo valia. Kur sąžinės nebėra – ten tyvuliuoja skausmo jūra.* („Kauno diena“, 1997)

[W świecie wyższych, duchowych wartości prawdziwą radością jest czyste **sumienie**, przez które przemawia wola Boża. Tam, gdzie nie ma **sumienia**, rozciąga się morze bólu.]

(67) *Priėmę Evangeliją, turime įsiklausyti į savo sąžinės balsą ir jam paklusti net ir tuomet, kai iš to nėra nei naudos, nei malonumo.* (www.15min.lt, 2021)

[Po przyjęciu Ewangelii musimy wsłuchać się w głos naszego **sumienia** i być mu posłusznym, nawet jeśli nie ma w tym żadnej korzyści ani przyjemności.]

(68) *Šita laisvė atrodo nuobodi tik iš išorės; elgimasis pagal sąžinę iš tiesų suteikia tai, ko nesuteikia joks postas, – ramybę ir vidinį komfortą. Tokio dalyko nenusipirksi.* („Artuma“, 2003)

[Ta wolność wydaje się nudna tylko z zewnątrz; działanie zgodnie z **sumieniem** w rzeczywistości daje to, czego nie może dać żadne stanowisko – spokój i wewnętrzny komfort. Czegoś takiego nie można kupić.]

⁸ Stimulus *psych.* ‘pobudka do działania; impuls, podnieta, bodziec’ <łc. *stimulus* ‘bodziec, kij do poganiania’ (SJPdor).

4.10. Lokalizacja

Przestrzeń, w której są lokalizowane działania *głosu sumienia* napotykamy w istocie każdego człowieka, w głębi jego duszy (69), to miejsce jest postrzegane jako miejsce tajne, gdzie człowiek zostaje sam na sam z Bogiem i jego głosem (70), natomiast uczucie sumienia mieści się w sercu (71). Lokalizowanie sumienia obok woreczka żółciowego przypomina o omówionej poprzednio (s. 28–29) synonimii sumienia i wątroby. Wszystkie przytoczone przykłady dotyczące lokalizacji sumienia odnoszą się do sumienia jako części składowej każdej jednostki z osobna oraz potwierdzają wewnętrzny charakter sumienia.

(69) *Žinome, kad kiekvieno žmogaus esybėje, jo sielos gilumoje yra paslaptingas taškas, vadinamas sąžinė balsu. Būtent juo paremta natūralioji etika. Visuotinė Bažnyčia visada pripažino sąžinės primatą (...).* („Kultūros barai“, 1996)

[Wiemy, że w głębi istoty każdego człowieka, w głębi jego duszy, znajduje się tajemniczy punkt zwany głosem **sumienia**. Jest on podstawą etyki naturalnej. Kościół powszechny zawsze uznawał prymat **sumienia** (...).]

(70) (...) *sąžinėje, toje slapčiausioje žmogaus vietelėje, „kurioje jis esti vienas su Dievu, kalbančiu jo viduje“ (...).* („Pedagogika“, 1994)

[(...) w sumieniu, w najbardziej tajnym miejscu człowieka, „gdzie jest on sam z Bogiem mówiącym w nim” (...).

(71) *Didžiausia mūsų paslaptis – tai, ką I.Kantas vadina širdyje knibždančiu sąžinės jausmu, ir žvaigždėtas dangus virš galvos.* („Lietuvos aidas“, 1997)

[Naszą największą tajemnicą jest to, co I. Kant nazywa poczuciem **sumienia**, poruszającym się w sercu i gwiazdziste niebo nad głową.]

(72) *Sąžinė jaukiai susigūžė kažkur prie tulžies, įsikniso kaip paršelis į šiaudus, o dar vilnones kojines apsimoviau...* („Kauno diena“, 2000)

[Sumienie wygodnie przylgnęło gdzieś obok woreczka żółciowego, wkopało się jak prosię w siano, a jeszcze włożyłam wełniane skarpety...]

WNIOSKI

1. Rozumienie SUMIENIA w języku litewskim jest ściśle powiązane z wewnętrzną umysłową i emocjonalną samoświadomością, moralnością oraz odpowiedzialnością moralną osoby lub społeczeństwa. Może być ono wrodzone lub nabyte, rozwijane; subiektywne, a jednocześnie intersubiektywne – łączące jednostki we wspólnotę o określonych wartościach.
2. Postępowanie niezgodne z SUMIENIEM oznacza często postępowanie niezgodne z wyznawanym przez podmiot systemem wartości, który z kolei może się różnić ze względu na różne kryteria przynależności (status społeczny, rolę zawodową, narodowość etc.).
3. Argumentem, decydującym o tym, że pojęcie SUMIENIA może być postrzegane jako uniwersalne jest to, iż obecne jest ono i w myśleniu religijnym, metafizycznym (tradycja biblijna), i w świeckim (obecność pojęcia w ustawodawstwie, por. Juškevičius 2007).
4. Bodajże najważniejszym działaniem wykonywanym przez SUMIENIE jest zachęcanie, pobudzanie osoby do moralnego zachowania. Jego działanie jest często opisywane w kategoriach reakcji fizjologicznych, dyskomfortu (np. *gryzie, dręczy*), bólu związanego z jego utratą oraz efektów psychologicznych (np. *wyrzuty sumienia*) o różnym stopniu intensywności (np. *szept – krzyk*). Jednak choć zwykle to ono wywiera pewien wpływ na podległą mu osobę, to człowiek również może zagłuszyć jego głos, pójść z nim na kompromis lub w inny sposób oddziaływać na SUMIENIE, aby mógł m. in. działać wbrew jego woli. Między człowiekiem a SUMIENIEM budowana jest wzajemna relacja.
5. SUMIENIE jest związane raczej ze światem duchowym i dlatego jest często przeciwstawiane wartościom materialnym (*pieniądze, biznes*) oraz ustrojom społecznym (*polityka*).
6. SUMIENIE jest personifikowane i przypisywane są mu głównie ludzkie cechy.
7. SUMIENIE jest frazematyczne, jego znaczenie ujawnia się poprzez kolekcje, opozycje, a więc poprzez inne pojęcia i konteksty, ujawniające jego skomplikowaną treść.
8. Badania tego typu niewątpliwie mogą być kontynuowane. Można dodatkowo zbadać sposoby postrzegania i wartościowania SUMIENIA przez współczesną młodzież. Ankiety kognitywne niewątpliwie dostarczyłyby cennych spostrzeżeń, zwłaszcza dotyczących obrazu świata współczesnego człowieka i jego postawy aksjologicznej. Wartościowe byłoby też zestawienie tego obrazu z ukształtowanym sposobem jego postrzegania w innych językach, zwłaszcza należących do grup językowych o odmiennych podstawach kulturowych.

BIBLIOGRAFIA

1. Barkutė, S. (2017). Objektyvumo ir subjektyvumo santykis Gabrielės Petkevičaitės moraliniuose svarstymuose Pirmojo pasaulinio karo metu. *Respectus Philologicus*, 32(37), s. 41–50. <https://doi.org/10.15388/RESPECTUS.2017.32.37.04>
2. Barkutė, S. (2019). *Sąžinės samprata XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių literatūroje*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
3. Bartmiński, J. (2015). Perspektywa semazjologiczna i onomazjologiczna w badaniach językowego obrazu świata, *Poradnik językowy*, 1 (720), s. 14–29.
4. Bartmiński, J. (2019). Założenia i metody lingwistyki kulturowej. <http://www.kulturinelingvistika.flf.vu.lt/public/Jerzy%20Bartmiński%20Założenia%20i%20metody%20pl.pdf> (dostęp 02.12.2022).
5. Bartmiński, J. (2020). W poszukiwaniu paradygmatu etnolingwistyki: glosariusz kluczowych terminów i pojęć. *Juznoslovenski Filolog*, 76 (2), s. 79–103.
6. Bartmiński, J., Chlebda, W. (2013). Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie stereotypu EUROPY. *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury*, 25, s. 69–95.
7. Bartmiński, J., Niebrzegowska-Bartmińska, S. (2009). *Tekstologia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
8. Bogdzevič, M. (2020). *PYKČIO, BAIMĖS ir GĖDOS jausmai lietuvių kalboje iš kognityvinės ir kultūrinės perspektyvos*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
9. Čiurinskas, M. (2020). Apie popiežiaus nuncijaus Zacharijo Fererio vizitą 1520–1521 metais ir sąžinę Lietuvoje. *Senoji Lietuvos literatūra*, 50, s. 329–345.
DOI: 10.1007/s11017-008-9072-2. PMID: 18758994
DOI: 10.3389/fpsyg.2018.01863
10. Dołowy–Rybińska, N. (2016). Facebook w badaniach etnograficznych – przyczynek do dyskusji o dylematach etycznych antropologa. *Zeszyty Łużyckie*, 50, 393–405.
11. Greń, Z. (2010). Słowniki przedmiotowe jako źródło w badaniach porównawczych językowego obrazu świata. W: W. Chlebda (red.), *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu* (s. 57–66). Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
12. Grzegorzczkova, R. (2012). Obraz sumienia w języku polskim na tle porównawczym. W: R. Grzegorzczkova, *Świat widziany przez słowa. Szkice z semantyki leksykalnej* (s. 66–75); Warszawa: Wydawnictwo UW.

13. Grzegorzczkova, R. (2015). Co to jest językowy obraz świata i dlaczego warto go badać? *Poradnik językowy, 1* (720), s. 7–13.
14. Guzik, B. (2006). Metaforyczna konceptualizacja ŚWIATA w wypowiedziach uczniów i studentów. *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis, Studia Logopaedica I*, s. 273–288.
15. Hareźga, S. (2013). Sumienie w Biblii. W: E. Gigiliewicz (red.), *Encyklopedia Katolicka, t. 18* (s. 1198–1199). Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski.
16. Juškevičius, J. (2007). Sąžinės laisvė sveikatos priežiūros srityje ir ES pagrindinės laisvės: kai kurie probleminiai aspektai. *Soter, 24* (52), s. 57–73.
17. Kaczor, M., (2013). Aksjologiczno-pragmatyczny obraz sumienia we współczesnej polszczyźnie. *Studia Socialia Cracoviensia 5, 2* (9), s. 155–163.
18. Krajewski, R. (2013). Sumienie w filozofii. W: E. Gigiliewicz (red.), *Encyklopedia Katolicka, t. 18* (s. 1199–1201). Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski.
19. Kruopas, J. (1960). Leksiniai paralelizmai Daukšos katekizmo (1595) kalboje. *Lietuvių kalbotyros klausimai 3*, s. 223–255.
20. Kuśmirek, A. (red.) (2016). *Symbolika ciała w Starym Testamencie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
21. Łozowski, P. (2014). Język a kultura w programie etnolingwistyki kognitywnej Jerzego Bartmińskiego. Między Sapirem a Malinowskim. *Etnolingwistyka, 26*, s. 155–176.
22. Menčėnkovas, Ž. (2019). Leonido Donskio vektorius: pasirinkimas tarp tėvynės ir sąžinės. *Darbai ir dienos, t. 72*, s. 149–158.
23. Narbekovas, A., Obelenienė, B. (2007). Ar įmanoma sąžinės laisvė nuo pačios sąžinės? *Soter 24* (52), s. 89–103.
24. Niebrzegowska-Bartmińska, S. (2007). *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
25. Niebrzegowska-Bartmińska, S. (2018). O różnych wariantach definicji leksykograficznej – od taksonomii do kognitywizmu. *Etnolingwistyka, 30*, s. 259–284. DOI: 10.17951/et.2018.30.259
26. O’Shea, T. (2018). Modern Moral Conscience. *International Journal of Philosophical Studies, 26*, (4), s. 582–600. <https://doi.org/10.1080/09672559.2018.1497074>
27. Pajėdienė, J. (2018). Pažvelgus į Mikalojaus Daukšos Katekizmo (1595) ir jo lenkiškojo originalo tekstų neatitikimus. *Vertimo Studijos, 11*, s. 31–48. <https://doi.org/10.15388/VertStud.2018.3>

28. Pajėdienė, J. (2021). Sugretinus Mikalojaus Daukšos „Katekizmą“ (1595) ir jo lenkiškąjį originalą: onomatema „širdis“ ir jos atitikmenys. *Vilnius University Open Series*, s. 65–81. <https://doi.org/10.15388/PZOP.2020.5>
29. Palijanskaitė, R. (2017). Kristijono Donelaičio personažas Krizas – turtingo, šykštaus ir klastingo valstiečio tipažas. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 40, s. 203–231.
30. Petuchovaitė, G. (2008). Dar syki apie tai, kada Lietuvoje atsirado sąžinė, ir kitas LDK kultūros istorijos problemas. *Literatūra*, 50(1), s. 73–85. DOI: 10.15388/Litera.2008.1.7857
31. Pociūtė, D. (2008). Kulviečio konfesija: sąžinės atradimas Lietuvoje. W: D. Pociūtė, *Maištininkų katedros: Ankstyvoji reformacija ir lietuvių-italų evangelikų ryšiai* (s. 153–173). Vilnius: Versus aureus.
32. Prusak, J. (2017). Jaki głos ma głos sumienia i gdzie on się mieści. W: J. Stelmach, B. Brożek, Ł. Kurek (red.), *Naturalizm prawniczy. Granice* (s. 11–22). Warszawa: Wolters Kluwer.
33. Rutkovska, K. (2021). Leksikografiniai šaltiniai lietuvių kalbos pasaulėvaizdžio tyrimuose. *Vilnius University Open Series*, (2), s. 181–200. <https://doi.org/10.15388/VLLP.2021.11>
34. Schalkwijk, F. (2018). A New Conceptualization of the Conscience. *Front. Psychol.*, 9. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2018.01863/full> (dostėp 01.04.2023).
35. Slotvinska, K. (2021). Obraz MATKI w wybranych utworach Vandy Juknaitė, *Vilnius University Open Series*, (2), s. 308–317. <https://doi.org/10.15388/VLLP.2021.19>
36. Slotvinska, K. (2022). Kognitywny obraz SZLACHTY w polskiej narracji literackiej i ludowej. W: K. Rutkovska, S. Niebrzegowska-Bartmińska, *Wartości w językowym obrazie świata Litwinów i Polaków 3* (s. 279–298). Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka. <https://doi.org/10.12797/9788381388030>
37. Slotvinska, K., Rutkovska, K. (2020). Lietuviškas MOTINOS paveikslas remiantis anketinių apklausų duomenimis. *Vilnius University Open Series*, (1), s. 326–336. <https://doi.org/10.15388/VLLP.2020.16>
38. Śmieja, P. S. (2020). Sumienie w świetle obowiązujących przepisów prawa. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G. Ius* 67 (2), s. 201–219.
39. Smith, S. D. (2005). What does religion have to do with freedom of conscience. *University of Colorado Law Review*, 76(4), 911–940.
40. Stach, R. (2012). *Sumienie i mózg: O wewnętrznym regulatorze zachowań moralnych*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
41. Stanelytė, I. (2015). *Sąžinės konceptas lietuvių ir anglų kalbose*. Šiauliai: Šiaulių universitetas.

42. Sulmasy, D. P. (2008). What is conscience and why is respect for it so important? *Theoretical Medicine and Bioethics*, 29 (3), s. 135–149.
43. Szymoń, J. (2013). Sumienie w psychologii. W: E. Gigiliewicz (red.), *Encyklopedia Katolicka*, t. 18 (s. 1202–1203). Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski.
44. Vaicekauskienė, V. (2003). Implicitinė etikos mokytojų sąžinės samprata. *Acta paedagogica Vilnensia*, t. 10, s. 163–173.
45. Wojewoda, M. (2019). Sumienie i dyskurs. Analiza na marginesie *Moralbewusstsein und Kommunikatives Handeln* Jürgena Habermasa. *Studia Nauk Teologicznych*, t. 14, s. 103–120.
46. Wróbel, J. (2013). Sumienie w teologii moralnej. W: E. Gigiliewicz (red.), *Encyklopedia Katolicka*, t. 18 (s. 1199–1201). Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski.
47. Ziółkowska, A. (2007). Hermeneutyczna wykładnia sumienia (Heidegger–Ricoeur). *Diametros* (13), s. 58–90.
48. Żuk, G. (2010). Językowy obraz świata w polskiej lingwistyce przełomu wieków. W: M. Karwatowska, A. Siwiec (red.), *Przeobrażenia w języku i komunikacji medialnej na przełomie XX i XXI wieku* (s. 239–257). Chełm: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa.

WYKAZ ŹRÓDEŁ

1. AŽ – *Antonimų žodynas*, <https://ekalba.lt/antonimu-zodynas/>
BEŽK – *Kazimiero Būgos etimologinio žodyno kartoteka*,
<https://ekalba.lt/BugosEtimologinioZodynoKartoteka/>
2. Biblia Paulistów (Pismo Święte – Edycja Świętego Pawła), <https://pismoswiete.pl/>
3. Biblia Tysiąclecia (Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu), <https://biblia.deon.pl/>
4. Biblija (Šventasis Raštas) – K. Burbulio vertimas, <https://biblijos.lt/bible>
5. Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas, <http://tekstynas.vdu.lt/tekstynas/>
6. DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, <https://ekalba.lt/dabartines-lietuviu-kalbos-zodynas/>
7. Ernst Fraenkel (1965). *Litauisches etymologisches Wörterbuch*.
8. Facebook, <https://www.facebook.com/>
9. FŽ – *Frazeologijos žodynas*, <https://ekalba.lt/frazeologijos-zodynas/>
10. Lietuviškas interneto žiniasklaidos tekstynas, <https://semantika.lt/Analysis/Internet>
11. LKPŽ – *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas*, <https://ekalba.lt/palyginimu-zodynas/>

12. LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, <http://lkz.lt/>
13. PK – *Lietuvių kalbos žodyno Papildymų kartoteka*, <https://ekalba.lt/lkz-papildymu-kartoteka/>
14. SEJL – *Słownik etymologiczny języka litewskiego* (Wojciech Smoczyński), <https://rromanes.org/pub/alii/Smoczy%C5%84ski%20W.%20S%C5%82ownik%20etymologiczny%20j%C4%99zyka%20litewskiego.pdf>
15. SJPDor – *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/lista>
16. SKSŽ – *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas* (1997).
17. SLKŽ – *Sisteminis lietuvių kalbos žodynas*, <https://ekalba.lt/sisteminis-lietuviu-kalbos-zodynas/perziura>
18. Šventasis Raštas – *Rubšio ir Kavaliausko BIBLIJA*, LVK (katalikų) leidimas (1998), <https://biblija.lt/>
19. SŽ – *Sinonimų žodynas*, <https://ekalba.lt/sinonimu-zodynas/>
20. Vytautas Mažiulis. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, <http://www.prusistika.flf.vu.lt/paieska/paieska/>

SANTRAUKA

SAŽINĖS konceptualizavimo būdai lietuvių kalboje (remiantis tekstiniais duomenimis)

Šio tyrimo tikslas – išnagrinėti SAŽINĖS konceptą ir parodyti, kaip jis yra kategorizuojamas ir konceptualizuojamas lietuvių kalboje, daugiausia dėmesio skiriant šiuolaikiniam šios sąvokos supratimui. Tyrimo pagrindą sudarė iš Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno, Lietuviško interneto žiniasklaidos tekstyno ir socialinio tinklo „Facebook“ išrinkti kontekstai. Tyrimas grindžiamas kognityvinės etnolingvistikos metodu, kurio pagrindą sudaro kalbos ir kultūros tarpusavio sąsajų analizė. Darbe yra taikoma kalbinio pasaulėvaizdžio metodologija.

Išnagrinėjus tyrimo medžiagą, išskirti būdingiausi SAŽINĖS semantiniai aspektai, suskirstyti pagal semantines kategorijas (fasetes), kuriomis remiantis atlikta sąvokos eksplikacija. Nustatyta, kad kalbiniam SAŽINĖS vaizdui būdingos šios kategorijos: subjektas, savybės, kilmė, kolekcijos, opozicijos, veiksmai, SAŽINĖ kaip veiksmų objektas, valdžia, SAŽINĖ kaip išgyvenimų priežastis (*stimulus*), lokalizacija.

Atliktas tyrimas rodo, kad SAŽINĖS suvokimas lietuvių kalboje glaudžiai siejamas su vidine protine ir emocine asmens ar bendruomenės savimone, morale, dorovine atsakomybe. Ji gali būti prigimtinė arba įgyjama, ugdoma; subjektyvi ir kartu intersubjektyvi – sujungianti pavienius žmones į tam tikrų vertybių bendruomenę. Su SAŽINE nesuderinamas elgesys dažnai reiškia elgesį, nesuderinamą su subjekto išpažįstama vertybių sistema, kuri gali skirtis priklausomai nuo įvairių kriterijų (socialinio statuso, užimamų pareigų, tautybės ir t. t.). SAŽINĖS sąvoka gali būti suvokiama kaip universali, nes ji yra tiek religinio, metafizinio, tiek pasaulietinio mąstymo sudėtinė dalis. Bene svarbiausias SAŽINĖS atliekamas veiksmas – skatinti žmogų elgtis morališkai. Jos veikimas dažnai apibūdinamas fizinių reakcijų pavidalu, jį kelia diskomfortą, jos praradimas siejamas su skausmu, taip pat ji veikia žmogų psichologiškai. Tačiau nors įprastai tai ji daro tam tikrą įtaką sau pavaldžiam žmogui, pats žmogus taip pat gali užgožti jos balsą, ieškoti kompromisų su ja, ar kitaip ją paveikti. Tarp žmogaus ir SAŽINĖS kuriamas abipusis ryšys. SAŽINĖ siejama labiau su dvasiniu pasauliu, todėl ji yra dažnai priešinama materialinėms vertybėms ir visuomenės santvarkoms. Taip pat SAŽINĖ yra personifikuojama, jai daugiausia priskiriamos žmogiškosios savybės. SAŽINEI būdingas frazematiškumas, jos reikšmė atsiveria per kitus kontekstus, atskleidžiančius sudėtingą ir daugialypį sąvokos turinį.

Raktiniai žodžiai: kognityvinė etnolingvistika, pasaulio vaizdas kalboje, tekstiniai duomenys, konceptas, sąžinė, moraliniai principai.

SUMMARY

Ways of Conceptualizing CONSCIENCE in Lithuanian (Based on Textual Data)

The aim of this thesis is to analyse the concept of CONSCIENCE and to show how it is categorised and conceptualised in the Lithuanian language, focusing on the contemporary understanding of this concept. The research was based on contexts selected from the Corpus of the Contemporary Lithuanian Language, the Lithuanian Internet Media Corpus and the social network Facebook. The research is based on the cognitive ethnolinguistics approach, which is based on the analysis of the interconnections between language and culture. The methodology of the linguistic worldview is applied.

The analysis of the research material has led to the identification of the most characteristic semantic aspects of CONSCIENCE, grouped according to semantic categories (facets) on the basis of which the concept was explicated. The following categories were found to be characteristic of the linguistic representation of CONSCIENCE: subject, properties, origin, collections, oppositions, actions, CONSCIENCE as the object of actions, power, CONSCIENCE as the cause of experiences (stimulus), and localisation.

The research shows that the perception of CONSCIENCE in the Lithuanian language is closely related to the inner mental and emotional self-consciousness of a person or a community, morality, moral responsibility. It can be innate or acquired, cultivated; subjective and at the same time intersubjective – uniting individual people into a community of values. The behaviour that is incompatible with CONSCIENCE often refers to the behaviour that is incompatible with the subject's professed value system, which may vary according to different criteria (social status, position, nationality, etc.). The concept of CONSCIENCE can be seen as universal, as it is part of religious, metaphysical and secular thinking. Perhaps the most important action performed by CONSCIENCE is to encourage people to behave morally. Its action is often described in terms of physical reactions, discomfort and pain associated with its loss, as well as psychological effects. However, while it normally exerts some influence on the person under its control, the person may also drown out its voice, compromise with it, or influence it in a different way. A reciprocal relationship is created between the man and CONSCIENCE. CONSCIENCE is more associated with the spiritual world and is therefore often contrasted with material values and social orders. It is also personified and attributed human qualities. CONSCIENCE is characterised by its phrasematic nature, its meaning is revealed through other contexts, revealing the complex and multidimensional content of the concept.

Keywords: cognitive ethnolinguistics, linguistic worldview, textual data, concept, conscience, moral attitude.